

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

HÂRİCÎLER'DE KUR'AN YORUMU PROBLEMİ VE ELEŞTİREL YAKLAŞIMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Husain SPAHİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE

GAZİANTEP
AĞUSTOS 2018

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

HÂRİCÎLER'DE KUR'AN YORUMU PROBLEMİ VE ELEŞTİREL YAKLAŞIMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Husain SPAHİ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE

GAZİANTEP
AĞUSTOS 2018

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

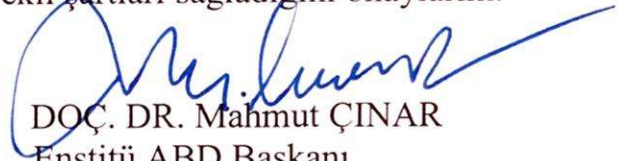
Haricilerde Kuran Yorumu Problemi ve Eleştirel Yaklaşımlar

Hazırlayan Öğreci: HUSAIN SPAHI

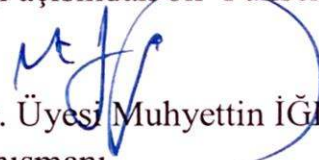
Tez Savunma Tarihi:
Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

DOÇ. DR. ZEKIYE ANTAKYALIOĞLU
SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisâns tezi olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

DOÇ. DR. MAHmut ÇINAR
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımca (tarafımızca) okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisâns tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:

Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE

Dr. Öğr. Üyesi Okan BAĞCI

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Raşit BATUR

İmzası

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Raşit BATUR

ETİK BEYAN

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Husain SPAHİ

29.06.2018

ÖZ

HÂRİCÎLER'DE KUR'AN YORUMU PROBLEMİ VE ELEŞTİREL YAKLAŞIMLAR

SPAHI Husain
Yüksek Lisans Tezi, Temel İslâm Bilimleri ABD
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE
Ağustos 2018 VII+78 sayfa

Hâricîler'in Kur'an metnini yorumlama konusunda sağlam değişmez bir yöntemleri bulunmamaktadır. Onların her ayeti yorumlamada hareket noktaları bağlı oldukları mezhebin görüşlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Ayrıca onlar Kur'an metninde kastedilen anlamdan çok metnin zahirine odaklanmakta veya kendi fikirlerine uygun manayı kullanmaktadırlar. Hatta kendi inançlarının doğruluğunu göstermek için ayetleri ilgili olduğu konu dışında kullanmakta bir beis görmemektedirler.

Hâricîler'in görüşlerindeki aşırılıklar Kur'an yorumlarına da yansımaktadır. Onlar Ehl-i sünnet'in Kur'an tefsirinde kullandığı kural ve kaidelerin çoğuna aykırı davranmaktadırlar. Böylece kendilerine ait bir yöntem ortaya çıkarmışlardır. Bu yöntemde bazen Kur'an'ı Kur'an ile tefsir ederlerken, başka bir zaman da Kur'an ayetlerini bağlamından koparırlar, bazen ise sünnetten gelen rivayeti öncelerler veya reddederler.

Hâricîler'in Kur'an lafızlarında kastedilen mana ile alakalı kabul ettikleri görüşlerde, mezheplerindeki aşırılık özelliği ağır basmaktadır. Herhangi bir delile dayanmaksızın mücmel lafzı açıklarlar, yorumlamaya ihtiyaç duyulmayan müfesser bir lafzı yorumlarlar, mutlak bir lafzın manasını kendi esaslarına uygun olacak şekilde sınırlarlar, hüküm ve sebep bir olduğunda mutlak lafız mukayyet lafza hamledilir ilkesine aykırı hareket ederler, bazı meseleler için hususî olarak söylenilmiş ayetleri umumileştirirler, mütevatir kıraatlerde söylenenlerin çoğunu tefsirde görmezden gelirler ve Kur'an metninde geçen Arap dilinin belagat üsluplarını doğru anlamaktan uzaklaşırlar. Bütün bunlar mezheplerinin bariz özellikleridir.

Anahtar Kelimeler: Hâricîler, Kur'an yorumu.

ABSTRACT
INTERPRETING METHODS OF QURAN BY KHARIJITES AND
CRITICAL APPROACHES

SPAHI Husain

M. A. Thesis, Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Muhyettin İĞDE

August 2018 VII+78 pages

After studying the most popular sayings of Kharijites in the interpretation of the Holy Quran by looking through their books and what has been recited by them, I have drawn a conclusion about their way of dealing with the Quranic text and their ideology and attitudes of the rules for interpretation of the Holy Quran, and this conclusion is a result of comparing their method with the ones of the Sunni interpretation of the Holy Quran.

The Kharijites have not got a certain fixed method in dealing with the Quranic text. Moreover, from the beginning, their way of looking through the Holy Quran is based on bigotry to their own sect. Also, they depend on understanding the literal meaning of the Quranic text only or depend on the less common interpretation or the most common as long as it fits their beliefs and ideology. They even use Quranic verses as an evidence in the wrong place or false meaning just to justify their ideology and way of thought.

According to their way of studying the Quranic text through their extremism to their own ideology, they have disagreed in their Quranic interpretation with most of the rules of Quran interpretation agreed on by the Muslim scholars. They have even had their own special style (method) by interpreting the Quranic verses by other Quranic ones sometimes or by parts of other separated verses other times. As well as, they sometimes agree with the Prophet's Sunnah and his companions' sayings and other times disagree with them.

Mostly, the Kharijites' method of dealing with the rules of semantics in the Quranic text, based on their bigotry to their ideas, is as the following: detailing the précis, differently interpreting the interpreted texts without any evidence, absolute restriction to the unrestricted by their own way of understanding, generating the specialized when the reason and rule are the same, depending on the general meaning of the words even if they have a special inference in a verse, ignoring the agreed-on recitations of the Holy Quran in their interpretation, and their failure in the right understanding of the rhetorical styles in Arabic language which are included in the Quranic text. All these wrong ways of dealing with interpretation of the Quranic text is resulting of their bigotry to their ideology not to seeking the truth.

Keywords: The Kharijites, Interpretation of Quran.

ÖNSÖZ

İslam dini; merhamet, insana değer verme, adalet esaslarına riayet ve mükemmeliyet ile en güzel şekilde tebliğ yaparak inkarcıların hidayet bulmaları için çalışmıştır. Fakat güç sahibi büyük topluluklar şeklinde veya toplumda gizliliğini koruyan küçük topluluklar halinde radikal grup ve akımların yayılması, İslam tarihi boyunca farklı zamanlarda tekerrür eden eski bir problemdir. Çünkü Müslüman halkın bir bölümü, faaliyetlerinde ve yöntemlerinde Kur'an ve sünneti esas aldığını iddia eden radikal grupların İslam dininin nassları hakkındaki yanlış yorumlarından etkilenmektedirler.

Bu araştırma Hâricîler'in görüşlerini ve yöntemlerini Kur'an'dan nasıl delillendirdiklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca Hâricîler'in bu görüşlerinin kritiği de yapılacaktır. Bunun ile beraber araştırma, görüş ve fikirlerini eski Hâricîler'den almış olan yeni bütün radikal grup ve toplulukları da kapsayacaktır. Böylece Hâricîler'in Kur'an metinlerini kullanma yolları gösterilip onların tefsir araçları ve yorumlama yöntemleri ortaya çıkarılacaktır. Bu ve buna benzer araştırmaların kütüphanelerde yerini alması gerekir.

Araştırmanın en zor yanı, konunun önemli ve hassas olmasına rağmen Hâricîler'in ortaya çıktıkları ilk asırda yazmış oldukları kitapların kütüphanelerde çok az sayıda bulunmasıdır. Hatta günümüzde dahi onların tefsirlerinin çoğu bulunamamaktadır. Ancak Hâricîler'in nadir tefsirlerini ve delillendirmelerini elde etmeye imkân tanıyan Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş'a ait üç eserden sadece *Hemeynü'z-Zâd*'a ulaşabildik. Ayrıca zaruri olarak Ehl-i sünnet'in kitaplarında onlar hakkında nakledilen görüşleri de kaynak olarak aldık.

Bu bilgiler ışığında araştırmanın öncelikli hedefleri; Hâricîler'in ayetleri yorumlama tarzlarını ortaya çıkarma ve yapılan ayet yorumlarını Ehl-i sünnet'in tefsir yorumlarıyla karşılaştırarak yanlışlıkları göstermedir. İkinci bir hedef ise dine dayandırılan ama naslarla uyumsuz ve dinin aslını bozan yorumlardan dini tecrit ederek insanlığa bir rahmet olarak gönderilen bu dinin gerçek temellerini ortaya koymaktır.

Araştırmanın giriş kısmında Hâricîler, tefsir, tevil gibi kavramların anlamları incelenmektedir. Sonra Hâricîler'in ortaya çıkışı, en fazla bilinen Hâricî gruplar ve kısaca görüşlerine değinilmektedir.

Birinci bölümde Hâricîler'in tefsir yöntemleri incelenmektedir. Ayrıca Onların rivayet ve dirayet tefsiri karşındaki tutumları ele alınıp kitaplarından ayet yorumlarıyla ilgili örnekler verilmektedir. Bununla beraber Hâricîler'in tefsirlerinde bulunmayan zorunlu bazı tefsir kurallarına işaret edilip Ehl-i sünnet'in tefsir yöntemi ile kıyaslanmaktadır.

İkinci bölümde ise Hâricîler'in, nassları yorumlamalarıyla ilgili genel hususlara değinilmekte ve onların geniş çapta yaptıkları ayet yorumları bütüncül olarak değerlendirilmektedir.

Bu araştırmada bilimsel temellendirmeye özen gösterilip, Hâricîler'in fikirleri tertip edilirken, tümevarım ve tümdengelim yöntemleri uygulanmıştır. Bu araştırma sırasında ilmi yöntemler tatbik edilmeye çalışılmıştır. Çünkü ikincil kaynaklardan elde edilen mezhep görüşleri ve tefsir yorumları ana kaynaklarla teyit edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda geçen rivayetlerin naklinde rivayetin derlenmesi ve tahlili yapılarak okuyucunun anlamasını kolaylaştıracak bir aktarım kullanılmıştır. Araştırma konusuna dair Arapça ve Türkçe eserleri barındıran kütüphanelerde Hâricîler'den bahseden, onların görüşlerini içeren ve görüşlerini eleştiren pek çok eser olduğu görülmektedir. Fakat gördüğümüz kadarıyla Hâricîler'in kendi yazdıkları kitaplar bu kütüphanelerde bulunmamaktadır. Ayrıca Hâricîleri eleştiren kitapların genelinin mantıksal bir sistematigi bulunmamakta, Hâricîler'in tefsir yöntemleri detaylı bir şekilde incelenmemekte veya onların yöntemlerinin fikrî temelleri ortaya konulmamaktadır. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim'in tevil ve tefsirinde Hâricîler'in yöntemleri ve fikrî temelleri konusunda araştırmamızın dışında yapılacak başka araştırmalara da ihtiyaç duyulmaktadır.

Son olarak bu çalışmada bana yardımcı olan hocalarıma teşekkür etmeden geçemeyeceğim. Gaziantep Üniversitesi'ndeki danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin İĞDE'ye ve hocalarım Prof. Dr. Şehmus DEMİR'e ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammed NECCAR'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca araştırmaya fikir ve emekleri ile katkı sunan bütün arkadaşlarıma ve hocalarıma teşekkür ediyorum. Yapılan bu araştırmanın ilim dünyasına önemli katkılar sunmasını diliyorum.

Husain Muhammed SPAHİ

Gaziantep 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	I
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
I. TEVİL VE TEFSİR KAVRAMLARI.....	1
A. Tevil	1
B. Tefsir	2
II. HAVÂRİC KAVRAMI VE HÂRİCİLİK.....	4
A. Havâric Kavramı	4
B. Hâriciliğin Tarihi.....	5
C. Hâricî Fırkaları	13
D. Hâricîler'in Düşüncelerinin Yayılmasına Neden Olan Etkenler.....	16
E. Hâricîler'in Kur'an'ı Yorumlamaya Olan İhtiyaçlarının Artması.....	17
BİRİNCİ BÖLÜM	18
HÂRİCÎLER'İN NASSLARI YORUMLAMADA KULLANDIKLARI	
YÖNTEMLER	18
I. HÂRİCÎLER'İN TEFSİR YÖNTEMLERİ.....	20
A. Rivayet Tefsiri Karşısındaki Tutumları	20
B. Dirayet Tefsiri Karşısındaki Tutumları	29
II. HÂRİCÎLER'İN KUR'AN NASSLARINI BAĞLAMINDAN VE	
SEBEBİ NÜZULÜNDEN AYIRMASI	33
A. Ayetleri Tefsir Ederken Bağlamdan Ayırma	35
B. Ayetleri Tefsir Ederken İniş Sebeplerini Dikkate Almama	36
III. LAFIZLARI DELALET KURALLARINA GÖRE	
YORUMLAMALARI	39
A. Kur'an'da Mücmel Olarak Zikredilen Ayetlerin Hâricîler'e Göre	
Tafsili	39
B. Hâricîler'in Müfesser Bir Nassı Yorumlamaları	41
C. Hâricîler'in Delil ve İctihat Olmaksızın Hükmü Genel (Mutlak) Bir	
Nassı Sınırlandırması (Takyidi)	42
D. Hâricîler'in Mutlak Bir Lafzı Kendi İctihatlarıyla Sınırlandırmaları .	44
E. Hüküm ve Sebep Birliğine Rağmen Mutlak Lafzı Mukayyet Lafız	
Olarak Anlamamaları	46
F. Tahsis Edici (Sınırlandırıcı) Bir Delilin Varlığına Rağmen Hâricîler'in	
Âm (Genel Manadaki) Lafza Sarılmaları.....	48
G. İktizanın Delaleti Kuralına Karşısındaki Tutumları.....	50
IV. NÂSİH VE MENSÛH NASS KARŞISINDAKİ TUTUMLARI	51
V. TEFSİRDE KIRAATLARA GÜVENMEMELERİ.....	52
İKİNCİ BÖLÜM.....	55
HÂRİCÎLER'İN KUR'AN AYETLERİNİ TEFSİR ETMELERİ	
KONUSUNDAKİ GENEL HUSUSLAR VE TANIMLAMALAR	55
I. MEZHEP TEFSİRİ	55
II. HÂRİCÎLER'İN NASSLARI ALAKALI OLMADIKLARI	
KONULARDA DELİL OLARAK KULLANMALARI.....	60
III. NASSIN ZAHİRİ ANLAMIYLA MANAYA UZAK YORUMU	
ARASINDA YAPTIKLARI TERCİH	62
A. Kur'an Metninin Zahiri Anlamı Karşısındaki Tutumları.....	62

B. Nassları Zahiri Anlamından Uzak Yorumlamaları (Tevil)	65
SONUÇ	69
KAYNAKÇA.....	72

KISALTMALAR

- a.g.e. ____: Adı geçen eser
a.s. ____: Aleyhi's-Selam
b. ____: Bin
bkz. ____: Bakınız
c. ____: cilt
h. ____: Hicri
m. ____: Miladi
ö. ____: Ölümü
r.a. ____: Radıyallahu Anh
s. ____: Sayfa
s.a. ____: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk. ____: Tahkik eden
v.b. ____: Ve benzerleri
v.s. ____: Vesaire
h.no. ____: Hadis Numarası
haz. ____: Hazırlayan
çev. ____: Çeviren
S. ____: Sayı
ty. ____: Tarih yok
yy. ____: Yer yok
Şerh. ____: Şerh eden.

GİRİŞ

Bu bölümde araştırmayla ilgili öne çıkan kavramların sözlük ve terim manası verilerek kavramlarla ilgili anlaşmazlık noktaları ortaya koyulmaktadır. Ayrıca bu bölümde, konu ile ilgili kavramların gerçek anlamı ve işaret ettiği anlamlar ile araştırmamanın ele aldığı kişiler, onların kurdukları firkalar ve ortaya çıkma sebepleri gibi konular işlenmektedir.

I. TEVİL VE TEFSİR KAVRAMLARI

A. Tevil

Tevil (تأويل) kelimesi, döndü manasına gelen (آل) fiilinden türemekte ve (أُول-تأويل) sığasından gelmektedir. Arapça'da (آل الشيء) ifadesi “bir şeyi topladı ve düzenledi” manasında kullanılır. Sanki tevil; karışık manaları düzenleyerek açık bir lafızla ifade etmektir.¹ Başka bir ifade ile tevil; manaları farklı anlaşılabilen sözleri tefsir etmektir. Lafız ancak başka bir açıklama ile anlaşılır.² (أُول, تَأُول, دَبَّر, قَدَّر) lafızları söz ile alakalı kullanıldığında “yorumladı, tefsir etti” manasına gelir.³

Terim olarak ise tevil kelimesi birçok manada kullanılır. Bunlardan birisi “tefsir” manasıdır. Tefsircilerin ıstılahında kelimenin bu manası ağır basmaktadır. İkinci bir mana ise; bir işaretten dolayı lafzın ağır basan manasından sarfı nazar edip daha az tercih edilen muhtemel diğer bir manaya yönelmektir. Son dönem kelim alimlerinin çoğunun kullandığı terim manası budur. Üçüncü manası ise hakikat ve gerçekleşmedir. Kur'an'da Hz. Yusuf (a.s) küçük yaşta gördüğü rüyasına benzer bir durumu gerçek hayatta yaşaması üzerine babasına (وَقَالَ يَا أَبَتِ هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ) “Babacığım! İşte küçükken gördüğüm rüyanın tabiri (gerçekleşme)!” (Yusuf, 12/100) söylediği sözlerinde geçen tevil kelimesi bu anlamdadır.⁴

İbn Hazm (ö. 456/1064) tevil kelimesinin manası ile alakalı şöyle demektedir: “Tevil bir lafzı zahirinin gerektirdiği ve dilde kullanıldığı genel manadan başka bir manaya doğru çevirmektir. Eğer bu mana aktarımı doğru bir delile dayanırsa ve mana aktarımını gerçekleştiren de itaat edilmesi gerekli olan birisi ise (nebi) o zaman

¹ HEREVÎ, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Raşid Abdurrahman el-Ubeydi, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1967, (أ و ل) maddesi.

² FERÂHÎDÎ, Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid Hindavî, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2003, I, s. 170; İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, XI, s. 32.

³ İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, XI, s. 33.

⁴ Bkz. İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Teymiyye, *el-Akîdetü't-Tedmuriyye*, thk. Muhammed b. Avce es-Suûdiyye, Mektebetü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ty, s. 33, 34.

bu mana aktarımı doğrudur. Eğer mananın diğer bir manaya aktarımı bu şartlara aykırı ise o zaman bu manaya itibar edilmez, onun hükmü de batıldır.”⁵

Tefsir kelimesinin manasına yakın bir manada, gizli kalmış manayı ortaya çıkarmak ve anlamak için tefsircilerin kullandıkları doğru tevil ile heva, heves ve bozulmuş bir inancın hâkim olduğu zorlama bir tevili birbirinden ayırmak gerekir. Birincisinde lafzı tevil eden kişi ağır basan manadan ziyade diğer manayı doğru bir delilin varlığı ile tercih eder. Fakat ikincisi Kur'an lafzının manasını anlamakta zorlanır ve inancına uygun bir manada onu tefsir eder. Böylece Kur'an lafzının ağır basan manasından çok uzak bir manayı yanlış bir delillendirme ile tercih eder.⁶ Bu konuda İbn Manzûr (ö. 711/1311) teville ilgili ayette geçen şu delili dikkate almak gerektiğini söylemektedir: (بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ) “Hayır! Onlar, hakkında etraflı bir bilgi edinmeden ve henüz yorumuna tam vakıf olmadan, bu Kur'an'ı, çarçabuk yalanladılar.” (Yunus, 10/39)⁷

B. Tefsir

Tefsir kelimesi fesr (فسر) kökünden türemiştir. Fesr kökünün manası; örtülü bir şeyi açığa çıkarmak, örtüsünü kaldırmaktır. Tefsir kelimenin ise sözlükte şerh etme, açıklama ve izah etme manası vardır. Bir başka ifade ile tefsir müşkil bir lafız ile kastedilen manayı ortaya çıkarmaktır.⁸ Bu kelime Arapçada bir şeyi açıklama ve izah etme manasında kullanılır.⁹

Kur'an hakkında kullanılan tefsir ifadesinin ıstılahî manası ise; Hz. Peygamber'e (s.a) indirilen Allah'ın kitabının anlamını tarif eden ilimdir. Bu ilim Kur'an'ın manalarını açıklar, ondan hükümlerin nasıl çıkarılacağını izah eder.¹⁰

İlk tefsircilerden sonraki asırlarda tefsir teriminin anlamını genişletmiş ve ona Kur'an ile ilgili olan bütün ilimler de eklemişlerdir. Bundan dolayı ilk asırdan sonra gelen tefsirciler genel olarak tefsiri şöyle tanımlamaktadırlar: Ayetlerin sebebi nüzulünün, ayetlerin özelliklerinin, kıssaların, mekkî ve medenî ayetlerin, muhkem,

⁵ İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmet Şakir, Beyrut, Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 2. Baskı, 1983, I, s. 42.

⁶ Bkz. SÂMÎ, Atâ Hasan, *el-Havâric ve Tevilâtühümü'l-Munharife li Âyâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Yayınlanmış Araştırma) 2015, <http://alabasirah.com/node/677> (24.10.2018). s. 40.

⁷ İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, XI, s. 32.

⁸ İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, V, s. 55

⁹ İBN FÂRÎS, Ahmed b. Zekeriyâ, *Mû'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Muhammed Avaz Mur'ib, Fatıma Muhammed Aslan, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, 2001, s. 818.

¹⁰ ZERKEŞÎ, Bedruddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2006, I, s. 22.

müteşabih, nâsih, mensûh, hass, umumi, mutlak ve mukayyed, mücmel ve müfesser gibi ayetlerin bilgisini içeren ilimdir.¹¹

Bazı tefsirciler ise tefsir ilminin kapsamını daha da genişleterek ayetlerde geçen helal ve haram bilgisi, va'd (ödül) ve vaîd (ceza) bilgisi, emir ve nehy bilgisi, ayetlerdeki öğütlerin bilgisi ve meseller gibi konuları da içine alan bir ilim olduğunu söylemektedirler. Bunlar rey ile tefsiri caiz görmemektedirler.¹²

İbn Cüzey (ö. 741/1340) tefsir terimini şöyle tarif etmiştir: “Kur'an'ın açıklaması ve manasının ortaya koyulması, yani ayet metninin ya da onun işaretinin gerektirdiği şekilde ayeti açıklığa kavuşturmadır.”¹³

Tefsirciler tevil ve tefsir kavramlarının aynı manada olup olmadığı konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Ebu Ubeyde¹⁴ (ö. 209/824?) ve bazı tefsirciler ise bu kelimelerin aynı manaya gelen eş anlamlı kelimeler olduğunu söylemektedirler. Ayrıca bu görüş, ilk dönem tefsircileri arasında yaygın olan görüştür.¹⁵

Tevil ile tefsir kavramlarını birbirinden ayrı görenler, bu kavramların arasını ayırmak için kurallar ve ayırt edici farklılıklar ortaya koydular. Bu farklılıklar hakkında genel olarak şunlar söylenmektedir:

1- İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) görüşüne göre tefsir tevilden daha umumdur. Tefsir, lafızlarda ve kelimelerde teville göre daha fazla kullanılır. Tevil ise daha çok anlam ve cümlelerde kullanılır. Ayrıca tevil ilahi kitaplarda tefsire göre daha çok kullanılır. Tefsir hem ilahi kitaplarda hem diğerlerinde kullanılır.¹⁶

2- Mâturîdî (ö. 333/944) ise şöyle demektedir: Tefsir; lafız ile kastedilen anlamın ne olduğu konusunda kesinlik ifade eder. Bu anlamın kesinliğine işaret eden bir delil olursa bu tefsir doğru olur. Yoksa rey ile tefsir olmuş olur, bu da yasaklanmıştır. Tevil ise, kesin olmayan ihtimallerden birini tercih etmektir.¹⁷

3- Ebu Talib es-Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) görüşü şöyledir: Tefsir, ister hakiki olsun isterse mecazi lafzın manasının açıklanmasıdır. Tevil; lafzın derin manasının

¹¹ SUYÛTÎ, el-Hâfiz Ebu'l-Fadl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayip el-Arnâvut, Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 2008, II, s. 148.

¹² SUYÛTÎ, *el-İtkân*, II, s. 148.

¹³ İBN CÜZEY, Ebu'l-Kasım, Muhammed b. Ahmed el-Kelbî, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl (Tefsiru İbn Cüzey el-Kelbî)*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1995, I, s. 9.

¹⁴ Ebu Ubeyde: O Ma'mer b. Müsennâ en-Nahvî'dir.

¹⁵ SUYÛTÎ, *el-İtkân*, II, s. 460.

¹⁶ İSFEHÂNÎ, Râğîb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut, ty, II, s. 149.

¹⁷ MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, İstanbul 2005, I, s. 3; SUYÛTÎ, *el-İtkân*, II, s. 460, 461.

açıklanmasıdır. Ayrıca tevil kastedilen mananın hakikatini bildirmektir. Tefsir ise, kastedilen mananın delilini bildirmektir.¹⁸

4- Âlûsî (ö. 1270/1854) ise şöyle demektedir: Tefsir rivayet ile ilgilidir. Tevil ise, dirayet ile ilgilidir.¹⁹

Tezde bu iki kavramın tefsircilerin belirlediği kurallara ve yöntemlere göre ele alınmasının sebebi, bu kavramların kök manalarının farklılığı ile beraber aralarındaki anlam birliğini göstermektir. Hâricîler'in Kur'an metninden çıkardıkları hüküm ve yorumlara tefsir nitelendirmesini kullanma nedenimiz de budur. Bu durum aslında hadis olmayan "Mevzu Hadis" in hadis diye isimlendirilmesine benzemektedir. Bizim tevil ifadesi ile kastettiğimiz şey ise Kur'an'ın bâtinî manaları ve açık olmayan cümlelerin anlamında aklı çalıştırmaktır. Tevil, İslamî fırkaların büyük çoğunluğuna göre nasslarda aklın çalıştırıldığı bir alandır.

II. HAVÂRİC KAVRAMI VE HÂRİCİLİK

A. Havâric Kavramı

Kelimenin tekili hâriciyyun (خارجي) 'dur. (خَرَجَ) fiilinden türemiştir. (خَرَجَ) fiili bulunduğu yerden, durumdan ayrılmak manasına gelmektedir. Mesela (خرج من الأمر) cümlesi "o durumdan kurtuldu" demektir. (وخرج من دينه) cümlesi ise "borcunu ödedi" manasına gelmektedir. (وخرج على السلطان) cümlesi ise "Sultana karşı çıktı, başkaldırdı" manasına gelmektedir.²⁰

(خروج) "çıkma", (دخول) "girme"nin zıddıdır. Hâricî; bir şeyden ilk çıkan kişiye denilir.²¹

İstilahî anlamda Havâric kavramının herkesin kabul ettiği ortak bir tanımı yoktur.²² Bu kavramla ilgili tanımları şöyle özetleyebiliriz: Bazıları kavrama genel siyasi bir tanımlama yaparak hâricîliği, ne zaman gerçekleşirse gerçekleşsin liderliği konusunda ittifak edilmiş meşru bir lidere başkaldırı hareketi olarak kabul etmektedir. Şehristânî (ö. 548/1153) bu konuda şöyle demektedir: "İslam ümmetinin önderliği konusunda ittifak ettiği lidere başkaldıran herkes hâricî olarak isimlendirilir. Bu başkaldırı ister sahabe dönemindeki Raşit Halifelere karşı olsun,

¹⁸ SUYÛTÎ, *el-İtkân*, II, s. 460, 461.

¹⁹ ÂLÛSÎ, Şihabuddin Ebu's-Sena Mahmud b. Abdullah, *Ruhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebu'l-Mesânî (Tefsîru'l-Âlûsî)*, thk. Mâhir Hubuş ve Heytem el-Hayali, Beyrut, Müessesetü'r-Risale 1. Baskı, 2010, I, s. 16; SUYÛTÎ, *el-İtkân*, II, s. 460, 461.

²⁰ İBRAHİM Mustafa, Zeyyât Ahmet, Abdulkadir, Hamit, Neccâr Muhammed, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, thk. Mecme'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 2016, I, s. 522.

²¹ İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, II, s. 250; FERÂHÎDÎ, *Kitabu'l-Ayn*, I, s. 397.

²² ATEŞ, Orhan, *İlk Harici Fikirlerin Teşekkülü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, s. 9 vd.

ister daha sonra tabiin dönemindeki liderlere karşı olsun isterse herhangi bir zamandaki liderlere karşı olsun yine bu isimlendirme kullanılır.”²³

Bazıları bu terimi sadece Hz. Ali’ye (r.a) karşı çıkan taife için kullanmaktadır. Eşari mezhebinin kurucusu İmam Eşari (ö. 324/935-36) bu konuda şöyle demektedir: “Hâricîlere hâricî denilmesinin sebebi Ali b. Ebu Talib’e (r.a) başkaldırmalarıdır.”²⁴ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ise şöyle söylemiştir: “Hâricîler Hz. Ali’nin (r.a) hakeme gitmesini kabul etmediler. Hz. Ali’den (r.a), Hz. Osman’dan (r.a) ve onun soyundan ayrıldılar ve onlarla savaştılar.”²⁵

Alimlerin hâricî kavramı hakkındaki tariflerinin geneli, Hz. Ali’ye (r.a) veya halifelerden birine ve bunlara benzer diğer liderlere karşı yapılan başkaldırı ve isyan konusu etrafında dönmektedir.²⁶

İbn Hazm (ö. 456/1064) şöyle demektedir: “Hakeme gitme hadisesini kabul etmeme, büyük günah işleyenleri kafir addetme, zalim liderlere karşı başkaldırma, büyük günah işleyenlerin ebedi olarak cehennemde kalacağı, İmamın Kureys’in dışından da olabileceği konularında Hâricîler’e uyan kimse Hâricî’dir. Müslümanların bu konuların dışında farklı görüşlere ayrıldığı meselelerde genele olanlar Hâricî değildir.”²⁷

B. Hâricîliğin Tarihi

İslam Tarihi ve Mezhepleri kitaplarında yazılanlara ve hadislerde rivayet edilenlere bakıldığında Hz. Peygamber (s.a), Hz. Ebubekir (r.a) ve Hz. Ömer (r.a) zamanında Müslümanmış gibi görünüp inkârlarını gizleyen münafıklar ve İslam’dan ayrılıp ilk İslam devletine karşı bir grup oluşturan mürtetler hariç, Müslümanların içinden ayrı bir grubun çıktığı görülmemektedir. Hz. Osman’ın (r.a) halifeliği döneminde bir grup halini alan ilk Hâricîler’in tohumları ortaya çıkmıştır. Böylece fitne olayları baş göstermiş, Hz. Osman’a (r.a) başkaldırıp isyan edenler onu şehit etmişlerdir. Sonrasında Hz. Ali (r.a) dönemine gelindiğinde Müslümanlar arasındaki gerginlikler had safhaya ulaşmıştır. Devamında Şia mezhebi ortaya çıkmıştır.

²³ ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekir Ahmed, *el-Milel ve’n-Nihal*, Kahire, thk. Emîr Mehnâ ve Ali Fâ’ûr, Dâru’l-Marife, 2. Baskı, 1993, I, s. 114.

²⁴ EŞARÎ, Ali b. İsmail b. İshak, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve’l-İhtilâfi’l-Musallîn*, thk. Helmut Rihter, Beyrut, Matbatü’l-Mütevassit, Berlin, Daru Klavs Şifaretz Ferlağ, 4. Baskı, 2005, I, s. 86.

²⁵ İBN HACER, Şihâbuddin Ahmed b. el-Kenânî, el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhibbi’d-Din el-Hatîb, Mısır, Dâru’r-Reyyân li’t-Türâs, 1. Baskı, 1986, XII, s. 296.

²⁶ FİĞLALİ, Ethem Ruhi, *Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, XXII, s. 245 vd.

²⁷ İBN HAZM, Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endülüsi el-Kurtubî ez-Zâhirî, *el-Fısal fi’l-Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut, Dâru’l-Cîl, 2. Baskı, 1996, II, s. 270.

Hâricîliğin ve Şia'nın ortaya çıkışını izleyen süreçte çok sayıda yeni grup peyderpey zuhur etmeye başlamıştır. Bu fırkaların zuhuru ile İslam'da bulunmayan yeni inançlar, düşünceler ve yönelimler de görülmeye başlamıştır.

14. asır önce başlayan İslam ümmetindeki bu bölünmeler neticesinde İslam'dan ayrılan bu grupların bir kısmı İslam'a yakın bir kısmı da İslam'a uzak diye nitelendirilip tasnif edilirler. Fakat genelde, ortaya çıkan yeni grupların farklılıkları sadece inanç ve düşünce düzeyindeydi. Bundan dolayı Hz. Ali'yi (r.a) ve Ehl-i beyti kutsama konusunda aşırıya kaçan, Hz. Ali'nin (r.a) hilafete kendinden önceki halifelerden daha layık olduğunu düşünen, Hz. Ebubekir (r.a), Hz. Ömer (r.a) ve bazı sahabelerin kafir olduğunu söyleyen Şia mezhebine mensup radikal fırkalar dışındaki gruplar küfür ile itham edilmedi ve onlara katı, sert kurallar uygulanmamıştır. Onlar da Müslümanların genelini küfür ile itham etmemiştir. Bunun aksine Hâricîler eylem ve inançlarında aşırıya giderek Hz. Osman (r.a), Hz. Ali (r.a) ve çok sayıda sahabe ile alimin de içerisinde bulunduğu İslam ümmetinin çoğunu küfür ile itham etmektedirler.²⁸ Hatta bazı Hâricî gruplar birbirlerini bile küfür ile itham ederler. Ayrıca Hâricîler çıktıkları ilk günden beri genellikle İslam ümmetinin çoğunluğuna ve yöneticilerine başkaldırmışlardır. Bu durum, Müslümanları, yıllar boyunca devam eden savaşlar ile bu radikal gruplardan kurtulmaya sevk etmiştir. Böylece ara ara inanç ve düşünce bazında ortaya çıkan belirginleşen İbâdiyye kolu dışındaki diğer Hâricîler zaman içerisinde ortadan kaybolmuştur. Bazen bu İbâdiyye kolunun ortaya çıkışı eski Hâricîler'in bir kısım kötü uygulamalarından sıyrılmış topluluklar şeklinde olabilmektedir.

1. Raşit Halifeler Döneminde Hâricîler

Osman b. Affan'ın (r.a) şehit edilmesinden sonra Şam valisi olan Muaviye ile Şam ahalisi Hz. Osman'ın katilleri bulunup onlara kısas uygulanıncaya kadar Hz. Ali'ye hilafet konusunda biat etmeyeceklerini belirttiler. Hz. Ali (r.a) ise kısas uygulamasını güvenlik ve istikrar sağlanıncaya kadar ertelemeyi düşünmekteydi. Taraflar arasındaki bu anlaşmazlık Sıffin savaşının çıkmasına neden oldu.²⁹ Savaşın ilerleyen günlerinde durum Hz. Ali'nin lehine gitmesi üzerine Muaviye ordusu Kur'an mushaflarını kılıçlarının ucuna takarak Hz. Ali'yi Kur'an'ın hakemliğine davet etmişlerdir. Akıl sahibi ve basiretli kişilerde ümmetin bu durumunu gördüğü

²⁸ YILDIRIM, Kadriye, *Harici Zihniyetin Oluşumu ve Günümüzdeki Durumu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2001, s. 18 vd.

²⁹ SARIKAYA, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*, Isparta, 2001, s. 94-95.

için duruma müdahale ettiler ve taraflar arasından seçilecek hakemlerin meseleyi çözmesi noktasında karar aldılar. Hz. Ali (r.a) bu teklife sıcak bakmadıysa da tarihte “Hakem Olayı” olarak bilinen mesele ortaya çıktı.³⁰ Muaviye hakem olarak Amr b. As’ı (r.a) seçti. Hz. Ali (r.a) de Ebu Musa el-Eş’arî’yi (r.a) hakem seçti. Tabi ki bu durum Hz. Osman’ın (r.a) katilleri olan Hâricîlerin arzuladıkları bir şey değildi. Onlar Hz. Ali’nin ordusu içinde bulunuyorlardı. İki ordu arasındaki savaşı devam ettirmeye çalıştılar. Bunun için Hz. Ali’yi (r.a) fikrinden vazgeçirmeye çalıştılsa da başarılı olamadılar.³¹ Böylece “Hüküm ancak Allah’a aittir.” veya “Hüküm Allah’a aittir” demekten başka çareleri kalmadı. Sonrasında ise müminlerin emiri Hz. Ali’yi (r.a) ve onunla beraber olanları tekfir ettiler. Savaştan sonra Kufe’den dönüşte onlara karşı çıkıp ayrıldılar. Başlarına Abdullah b. Vehb er-Râsibî’yi lider yaptılar. Kur’an’ı kendilerine göre yorumladılar ve Müslümanların çoğuna karşı çıktılar. “Nehrevan” denilen bir bölgede toplandılar. Onlardan, Hz. Peygamber (s.a), Hz. Ebubekir (r.a) ve Hz. Ömer (r.a) zamanında ümmetin üzerinde ittifak ettiği durumlara aykırı özellikler, yöntemler, düşünceler ve farklı yorumlar ortaya çıktı. Bu Hâricî grubun sayısı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Sayılarının yirmi bin³², on altı bin, on iki bin³³ veya daha az olduğu konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır.

Müminlerin emiri olan Hz. Ali (r.a) Müslümanların birlikteliklerinin bozulmaması konusundaki arzusundan dolayı onlarla konuşması için İbn Abbas’ı (ö. 68/687-88) gönderdi. Hz. Ali’nin (r.a) “tercümanü’l-kur’an” da denilen İbn Abbas’ı (r.a) elçi olarak seçme sebebi, onun kuvvetli bir zekaya sahip olması ve ümmetin âlimi olmasıydı. İbn Abbas (r.a) Hâricîler ile konuşmaya gittiğinde onlar meseleler hakkında ayetlerden kendilerine delil getiriyorlar ve Kur’an ayetlerini okuyorlardı. İbn Abbas (r.a) ise onlarla bu konularda konuşuyor ve onları ikna etmeye çalışıyordu. Bu karşılıklı konuşma sırasında, Hâricîlerin inançlarını desteklemek için yaptıkları yorumlamalarda kullandıkları yöntem, açıkça ortaya çıkmaktadır.

İbn Abbas onlara gidip, askerlerin karşısına çıkınca İbn Kevvâ ayağa kalkıp insanlara şunları söyledi: “Ey Kur’an’ın taşıyıcıları! Bu Abdullah b. Abbas’tır.

³⁰ YILDIZ, Harun, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Etüt Yayınları, Etüt Yayınları, Samsun, 2008, s. 59 vd.

³¹ AKYOL, Taha, *Hariciler ve Hizbullah İslam Topluluklarında Teröriz Kökenleri*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000, s. 42.

³² USFURÎ, Halife b. Hayyat, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad, Dâru Tayyibe, 2. Baskı, 1985, s. 192.

³³ İBN KESİR, İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureşî, ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003, X, s. 565.

Aranızda onu tanıyan kimse yoksa da ben onu tanırım. O, Allah'ın kitabındaki ayetlerle delil getirip onların manasını bilmediği halde tartışan ve haklarında şu ayetin indirildiği kimselerdendir: (بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ) “Zaten onlar kavgacı bir toplumdur.” (Zuhruf, 43/58) Onu arkadaşına (Hz. Ali'ye) geri gönderin. Allah'ın kitabı konusunda ona boyun eğmeyin.”³⁴

İbn Abbas (r.a) ise onlarla konuşması hakkında şunları aktarıyor: “Hâricîlere gittim. Üzerime Yemen kumaşlarının en güzellerinden bir elbise giymiştim. Yürüdüm, yanlarına vardım. Dediler ki: “Bu elbisede neyin nesidir?” Dedim: “Üzerimdeki şeyden dolayı beni ayıplıyor musunuz? Halbuki, ben Hz. Peygamber'in (s.a) en güzel elbiseleri giydiğini gördüm. Bu konuda şu ayet de nazil olmuştu: (قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ) “De ki: Allah'ın, kulları için yaratıp ortaya çıkardığı ziyneti, temiz ve hoş rızıkları kim haram kılabilir!” (el-Araf, 7/32) Devamında: “Seni buraya getiren şeyde nedir?” diye sordular. Ben de şöyle dedim: “Ben size Muhacir ve Ensar'dan olan sahabenin, Hz. Peygamber'in (s.a) amcasının oğlu ve damadı olan kişinin ve Kur'an'ın inişine şahit olup yorumunu sizden daha iyi bilenlerin yanından geliyorum. Sizin içinde onlardan hiçbir kimse yoktur. Onların söylediklerini sizlere, sizin söyleyeceğiniz sözleri de onlara bildireceğim.” Bunun üzerine onlardan bir grup bana doğru yaklaştı. Onlara: “Sahabeye ve Hz. Peygamber'in (s.a) amcasının oğluna kin ve garaz beslemenize neden olan şeyleri söyleyin?” dedim. Onlar bana bunun üç sebebinin olduğunu söylediler. Bunların neler olduğunu sordum. Bunun üzerine şöyle söylediler: “Birincisi Allah'ın hüküm vereceği bir durumda adamlar hâkim tayin edildi. Halbuki Allah (c.c) ayette (إِنَّ الْحُكْمَ) “Hüküm ancak Allah'ındır.” (el-En'am, 6/57) buyurmasına rağmen Allah'ın emrinde adamları hakem yaptı. Hiç adamlar hüküm verebilir mi? İkincisi; O (Hz. Ali) savaştı, fakat esir ve ganimet almadı. Eğer onlar kâfir olsaydılar esir almak helal olurdu. Eğer onlar mümin iseler o zaman esir almakta onları öldürmekte helal olmazdı. Üçüncüsü ise; Hz. Ali kendisi hakkında müminlerin emiri (emiru'l-müminin) olma sıfatından vazgeçti. Eğer müminlerin emiri değilse kafirlerin emiri demektir.” dediler. Onlara: “Bunların dışında başka söyleyeceğiniz şeyler var mı” diye sorduğumda; “bunlar bizim için yeterlidir” dediler. Bende onlara: “Eğer size Allah'ın (c.c) kitabından ve nebisinin (s.a) sünnetinden sözlerinize karşı cevap olarak delil getirirsem, görüşünüzden dönecek misiniz?” dedim. Hâricîler: “Evet” dediler.

³⁴ İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, s. 567.

Bunun üzerine onlara şöyle dedim: “Hz. Ali’nin (r.a) Allah’ın hüküm vermesi gereken bir meselede hakem tayin ettiği" ithamınıza gelelim. Ben Allah’ın kitabında geçen bir ayeti size okuyacağım: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مَتَعَمَّدًا) “Ey iman edenler! Siz ihramlı iken av öldürmeyin. İçinizden kim onu bilerek öldürürse kendisine bir ceza vardır. O ceza da, öldürdüğüne benzer bir kurbandır ve o kurbanın öldürülenin emsali olduğuna içinizden iki âdil kişinin karar vermesi gerekir.” Allah (c.c) bu ayette beş kuruşluk değerdeki av hakkında adaletli iki kişinin hüküm vermesi gerektiğini söylemektedir. Siz bu ayeti görmüyor musunuz? Şimdi Allah’a yemin ederek size soruyorum iki tarafın arasının düzeltilmesi ve kan dökülmesi gibi bir durumda mı yoksa avlanmış bir tavşan hakkında mı insanların hükmüne başvurmak daha evladır? Bunun üzerine “ilk söylediğin durumda hakeme başvurmak daha evladır” dediler. Yine Allah (c.c) kadın ve kocası hakkında şöyle buyuruyor: (وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا) “Eğer karı kocanın birbirinden ayrılacaklarından endişe ederseniz, o vakit, kendilerine erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden bir hakem gönderin.” (en-Nisa, 4/35) Allah’a yemin ederek size soruyorum iki tarafın arasının düzeltilmesi ve kan dökülmesi gibi bir durumda mı yoksa kadının nikahı konusunda mı insanların hakemliğine başvurmak daha evladır? Ne dersiniz bu konuda Kur’an’dan size delil çıkarttım mı?” diye sordum. Onlar: “Evet” dediler.

Siz “Ali hem savaştı hem de esir alıp köle yapmadı.” diyorsunuz. Evet, almadı, zira sizin anneniz olan Hz. Aişe (r.a) ile savaştı. Allah (c.c) (وَأَرْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ) “Peygamber’in hanımları onların analarıdır.” (el-Ahzab, 33/6) buyuruyor. Şimdi siz Aişe (r.a) bizim anamız değil diyorsanız kesin kâfir oldunuz. Eğer o anamızdır diyorsanız onu esir almanız size asla helal olmaz. Şimdi siz bu konuda iki ayrı sapıklık içerisindeyiz. Nasıl bu konuda da size delil getirdim mi?” deyince “Evet” dediler.

Hz. Ali’nin adından müminlerin emiri kısmını sildirmesi konusundaki sözünüze gelelim. Size kalbinizin razı olacağı bir örnek getireceğim. Hudeybiye günü Resulullah (s.a) müşriklerle anlaşma yaptı. Resulullah (s.a) Hz. Ali’ye “Ya Ali, anlaşmadan Resulullah ibaresini sil -Allahım sen benim Resulullah olduğumu biliyorsun- sil ey Ali ve bu anlaşma Muhammed b. Abdullah tarafından yapılmıştır, yaz” dedi. Vallahi Resulullah (s.a) Hz. Ali’den (r.a) daha hayırlıdır. O kendi namını silmişti. Fakat onun namını yani Resulullah ismini silmesi onun peygamberliğini

sildiği manasına gelmez. Bu konuda da size delil getirdim mi?” deyince “evet” dediler. Bunun üzerine iki bin kişi onlardan ayrıldı. Geri kalanlar da sonraki savaşlarda öldürüldüler.”³⁵

İbn Abbas (r.a) “Sizin içinizde Muhacir ve Ensar’dan hiç kimse yoktur” cümlesiyle Hâricîlerin içinde hiçbir sahabe olmadığını ifade etmektedir. Bu önemli bir noktadır. Hâricîlerden İbn Abbas’ın bu sözüne itiraz eden hiç kimse olmamıştır. Doğruluğu sabit olan bir rivayete göre onların arasında hiçbir Ehl-i sünnet alimi de bulunmamaktadır.³⁶

2. Emeviler Döneminde Hâricîler

Hâricîler Emevi hilafeti sırasında seleflerinin yol ve yöntemlerini devam ettirdiler. Hatta Hâricîler, Emevi hilafetinin sonlarına doğru özellikle de hicri 129 yılında Şeybân el-Yeşkûrî³⁷ etrafında birleşerek Musul şehrine sığındılar. Halife Mervan b. Muhammed (ö. 132/750) de onları takip etti. Mervan ordusunun önüne Hâricîlere bakan kısma hendek kazdırdı. Bir sene süresince onları kuşatma altında tuttu. İki taraf her gün savaşıyordu. Mervan, Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hubeyre’ye mektup yazarak, ülkesindeki Hâricîler ile savaşmasını emretti. Yezid b. Ömer b. Hubeyre onları mağlup ederek onları yok etti. Hâricîler Irak’ta barınamadılar. Böylece Kufe ve Musul onlardan kurtarıldı. Hâricîlerin liderlerinden Cevn b. Kılâb eş-Şeybânî öldürüldü. Bundan sonra Hâricîler Musul’u terk edip Hilvan’a oradan da Ahvaz’a gittiler.³⁸ Ancak İbn Hubeyre’nin kuvvetleri onları izleyerek büyük bir kısmını ortadan kaldırdı. Liderleri Şeybân da öldürüldü. Böylece Hâricî birlikleri dağıtılmış oldu. Mervan Hâricîler’in ortadan kaldırılmasının sevinciyle Musul’dan geri döndü.³⁹

3. Abbasiler Döneminde Hâricîler

Abbasi hilafetinin başlamasıyla beraber Hâricîler güçlerini yeniden toplayarak halifelere isyan etmişlerdir. Hicrî 134 yılında Bessâm b. İbrahim, Ebu’l-Abbâs es-Seffâh’a karşı isyan etti. Seffâh onlara karşı ilk önce temkinli davrandı, sonra onu öldürmek yerine ondan yararlanmaya karar verdi. Onu 700 kişilik bir ordu

³⁵ İBN KESİR, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, X, s. 565; NESÂÎ, *Hasâisu Emîri’l-Mü’minîn Ali b. Ebî Tâlib*, thk. Abdurrahman Hasan Mahmud, Kahire, Mektebetü’l-Âdâb, ty, s. 195-200, Rivayetin senedi hasen derecesindedir.

³⁶ SALLABÎ, Dr. Ali Muhammed, *Esmâ’l-Metâlib fî Sîreti Emîri’l-Mü’minîn Ali b. Ebî Tâlib*, II, s. 725.

³⁷ O, Şeybân b. Abdulaziz b. el-Halis el-Yeşkûrî el-Hâricî’dir.

³⁸ YILDIZ, *Haricilerin Doğuşu*, s. 98

³⁹ Bkz. İBN KESİR, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XIII, s. 224. Ayrıca bkz: YILDIZ, *Hariciliğin Doğuşu*, s. 78 vd.

ile donatarak Umman'a gönderdi. Orada ayaklanan Hâricî bir grup bulunmaktaydı. Bu ordu Hâricîler ile savaştı ve onları mağlup etti ve oraya hâkim oldu. Ordu Süfriyye Hâricîler'inin reisi Cülendî ve ona tabi olanlardan on bine yakın kişiyi de öldürdü.

Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî adında biri 137/755 yılında Cezire'de bin kadar Hâricîyi yanına alarak ayaklandı. Büyük çatışmalar sonucunda Hazim b. Huzeyme onları mağlup etmeyi başardı. Mülebbed ve ordusundaki binden fazla kişi öldürüldü.

Bu olaydan sonra Hâricîler yeniden toplanıp eski güçlerini kazanmaya başladılar. Hâricîler'in Süfriyye kolundan oluşan bir grup ve başka gruplar hicrî 152 yılında Afrika şehirlerinde ayaklandılar.⁴⁰ Süvari ve piyadelerden oluşan grubun sayıları 350.000 civarındaydı. Başlarında Ebu Hatim el-Enmatî ile Ebu Abbad vardı. 40.000 kişilik birliğiyle Ebu Kurrâ es-Süfrî de bunlara katıldı. Bunlar, İfrikiyye valisiyle savaştılar ve onu mağlup ettiler. Şehirlerde bozgunculuğu artırdılar ve kadınlar ile çocukları öldürdüler. Bunun üzerine halife Mansur, Yezid b. Hâtım komutasında 50.000 kişilik bir askeri birliği Afrika'ya göndermek zorunda kaldı. Bu ordu Hâricîler ile savaştı ve oradaki şehirlere hâkim oldu. Ayrıca Ebu Hâtım ve Ebu Abbâd gibi Hâricî komutanlarını öldürüldü.⁴¹

4. Hâricîler'in Yöntem ve Eylemleri Hakkında Söylenenler

Bazı ayet ve hadislerin Hâricîler hakkında söylendiği veya onlardan bahsettiği söylenmektedir.⁴² Rivayetlerde Hâricîler'den bahsettiği söylenen ayet ve hadisler şöyledir: Mus'ab⁴³ b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın şöyle söylediği nakledilmektedir: *قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا * الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ* (صُنْعًا) “De ki: Size, yaptıkları işler bakımından en çok ziyana uğrayanları bildirelim mi? Onlar iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.” (Kehf, 18/103-104) ayetiyle ilgili, bunlar Haruriye'den⁴⁴ olan kimseler

⁴⁰ Süfriyye hakkında bkz: DALKILIÇ, Mehmet, *Haricilerin İtidal Arayışı ve Süfriyye*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2005, sayı: 12, s. 20-49; KARS, Halit, *Hâricî Fırkalarından Süfriyye'nin Doğuşu ve Gelişmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012.

⁴¹ Bkz. İBN KESİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, s. 288-435. Özetlenerek alıntılanmıştır.

⁴² FİĞLALİ, Ethem Ruhi, *Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, XXII, s. 245-246; ÖZ, Mustafa, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012, s. 69-70.

⁴³ SARIKAYA, *Mezhepler*, s. 93.

⁴⁴ Haruriyye: Harura bölgesine mensup demektir. Ayrıca buraya nispet edildiğinden dolayı Hâricîye fırkalarından birinin adıdır. İleride Hâricî fırkaların işlendiği bölümde onlarla ilgili hadisler zikredilecektir.

mi diye sordum. Babam “Hayır” dedi. Onlar ehli kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlardır. Ancak Haruriler ile ilgili ayet şöyledir: (الَّذِينَ يَبْغُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ) “Bu fâsıklar o kimselerdir ki, Allah’a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah’ın, kurulmasını istediği bağları koparır ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte zarara uğrayanlar bunlardır.” (el-Bakara, 2/27) Sa’d (r.a) onları “fasıklar” olarak isimlendirmektedir.⁴⁵

İbn Vehb’in (ö. 197/813) Bukeyr’den naklettiğine göre: “O, Nâfi’ye (ö. 117/735) İbn Ömer’in (r.a) (ö. 73/692) Hâricî olan Haruriler hakkındaki görüşünü sormuş, onun da şöyle cevap verdiği nakledilmiştir: İbn Ömer (r.a) onları insanların en şerlisi olarak görüyordu. Onlar kâfirler hakkında indirilmiş olan ayetleri müminler için kullanıyorlardı.”⁴⁶

Hâricîler’in tarihine bakıldığında onlarla ilgili ilk örnekler, Hz. Peygamber (s.a) ümmetinin arasında iken görülmüştür. Hâricîliğin, inanç ve ibadet noktasında olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Dinin özü, inanç ve davranışlar konusunda gösterilen aşırılıklar, hâricîliğin örneklerinden kabul edilmektedir.⁴⁷

Nitekim Hz. Peygamber’in (s.a) başından geçen şöyle bir olay rivayet edilmektedir: Allah Resulü (s.a) bir defasında sahabeye ganimeti paylaşıyordu. Orada bulunanlardan biri Hz. Peygamber’in (s.a) yaptığı taksime karşı çıktı⁴⁸ ve şöyle dedi: “Ey Allah’ın Resulü (s.a) adil ol!” Böylece Hz. Peygamber’i (s.a) adaletsizlik ve tartıyı eksik yapmakla suçlamıştı! Resulullah (s.a) o zaman sahabeye şöyle söylemiştir: Bunun soyundan bir kavim çıkacaktır. Onlar Kur’an okuyacaklar ama okudukları Kur’an boğazlarından aşağıya geçip kalplerine tesir etmeyecek. Onlar Putperestleri bırakıp Müslümanları öldürecekler. Okun avı delip geçtiği gibi İslam’dan çıkacaklar. Eğer onlara yetişirsem Semud kavminin öldürülmesi gibi onları öldüreğim”⁴⁹

Ayrıca onları bu özelliklerle nitelendirilmesi hakkında başka rivayetler de vardır. Yesir b. Amr, Sehl b. Huneyf’e: Hâricîler hakkında Resulullah’ın (s.a) bir şey

⁴⁵ BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, *Sahîh (el-Câmî el-Müsnedü’s-Sahîh el-Muhtasar min Umûri Rasûlullahi ve Sünenihî ve Eyyâmihî)*, Beyrut, Daru İbni Kesîr, 1. Baskı, 2002, s.1178, hadis no:4728.

⁴⁶ İBN HACER, *Fethu’l-Bârî*, XII, s. 295.

⁴⁷ ÖZ, *İslam Mezhepleri*, s. 72-73; Ayrıca bkz: SARIKAYA, *Mezhepler*, 97-98.

⁴⁸ O, Zü’l-Huveysıra et-Temimi’dir. Ebu Davud’a göre adı Nâfi’dir. Adının Hurkus b. Züheyr es-Sa’dî olduğu da söylenmektedir. Bkz. İBN HACER, *Fethu’l-Bârî*, VIII, s. 69.

⁴⁹ BUHÂRÎ, *Sahîh*, Kitabu Ehâdisi’l-Enbiyâ, s. 823, hadis no: 3344; MÜSLİM, *Sahîh*, Kitabu’z-Zekât, s. 740, hadis no: 1064; Ayrıca bkz: SARIKAYA, *Mezhepler*, 94-96; ÖZ, *İslam Mezhepleri*, 71-73.

söylediğini duydun mu? diye sorduğunu, Huneyf'in de "Evet duydum. Resulullah (s.a) eliyle Irak tarafını işaret ederek, "Oradan bir kavim çıkacak, Kur'an okuyacaklar ancak okudukları gırtlaklarından aşağıya geçmeyecektir. Okun avı delip geçtiği gibi İslam'dan çıkacaklar" dediğini nakletmektedir.⁵⁰

Nübüvvet asrının bitimi ile radikalizm ve aşırılık nüvesi büyüdü. Bu durum kötülükleri ve fitneleri sonuç verdi. Nihayetinde Hâricîler ile örneklendirilebilecek, ümmetin büyük çoğunluğunu tekfir eden, kâfirler hakkında söylenmiş olan ayetleri Müslümanlar için yorumlayan grup ve topluluklar ortaya çıktı. Bu radikal fikirler ve Kur'an yorumları günümüze kadar geldi. Hatta İslam ümmetinin genelinin endişe edip korktuğu bir durum halini aldı.⁵¹

Radikal fikirlerden sakındırma hakkında Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır: (قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سُبُلِ اللَّهِ) "De ki: Ey Kitap ehli! Dininizde haksız yere haddi aşmayın. Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve doğru yoldan uzaklaşan bir toplumun arzu ve isteklerine uymayın." (el-Mâide, 5/77) (وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي) "Taşkınılık yapmayın yoksa gazabım tepenize iniverir." (Taha, 20/81)

Hz. Peygamber (s.a) de bu konuda şöyle buyurmaktadır: "İslâm dini çok kolaydır. Kim ibadetlerim eksik olmasın diye din hususunda kendisini zorlarsa, din ona üstün gelir. Orta yolu tutunuz. Size müjdelers olsun, az da olsa devamlı ibadet ederseniz sevap kazanırsınız."⁵²

Yine Hz. Peygamber (s.a) bir başka hadisinde şöyle buyurmaktadır: "Dini konularda aşırılıktan uzak durun. Çünkü sizden öncekiler dinlerinde gösterdikleri aşırılık yüzünden helak oldular."⁵³ İbn Teymiyye (ö. 728/1328) bu hadisin, inanç ve amel konularındaki aşırılıkların hepsini kapsadığını söylemektedir.⁵⁴

C. Hâricî Fırkaları

Hâricîler pek çok gruba ayrılır. Onlar inanç ve Kur'an ayetlerini yorumlama konusunda kendi aralarında fırkalara ayrılmışlardır. Hâricî gruplarının en meşhurları

⁵⁰ BUHÂRÎ, *Sahîh*, Kitâbu İstîbâti'l-Mürteddîn ve'l-Muannidîn ve Kıtâluhum, s. 1715, hadis no: 6934.

⁵¹ YILDIZ, *Hariciliğin Doğuşu*, s. 40; ÖZ, *İslam Mezhepleri*, s. 72-73; BULUT, Halil İbrahim, "Dini Şiddetin Fikri Arkaplamı Olarak Haricilik ve Günümüzdeki Yansımaları", *İslam Araştırmaları Usul*, İsam, İstanbul, 2009, s. 41-54.

⁵² BUHÂRÎ, *Sahîh*, Kitâbu'l-İmân, s. 20, hadis no: 39.

⁵³ NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb b. Ali, *el-Müctebâ mine's-Sünen (Sünen-i Nesâî)*, es-Suudiyye, Ürdün Beytü'l-Efkâr, ty, s. 323, h. no: 3057.

⁵⁴ İBN TEYMİYYE, *İktizâü's-Sırâtü'l-Müstakîm li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm*, thk. Nâsır b. Abdulkerim el-Akl, Riyad, Dâru İşbiliyye, 2. Baskı, 1998, I, s. 328.

ve öne çıkanları şunlardır:

1- **Haruriyye** (el-Muhakkimetu'l-Ula): Hâricî grupların hepsinin ondan ortaya çıktığı ilk gruptur. Irak'ta bulunan Harura bölgesine atfen bu şekilde isimlendirilmişlerdir. Hâricîler, hicri 36 yılındaki tahkim olayının akabinde Hz. Ali'ye (r.a) başkaldırdıktan sonra bu bölgeye çekilmişlerdir.⁵⁵

2- **Ezârika**: Nâfi b. Ezrak'a (ö. 65/685) tabi olanlara verilen isimdir. Onlar, kendileri dışındaki Müslümanları tekfir edip onların kestikleri kurbanları yemeği ve kadınlarıyla evlenmeyi haram sayarlar. Ayrıca diğer Müslümanların kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi helal görmektedirler.⁵⁶

3- **Necedat**: Necde b. Âmir'e (ö. 72/691?) tabi olanlara verilen isimdir. Onlar Nâfi b. Ezrak'ın liderliğini kabul edenleri de tekfir etmektedirler. Bununla beraber bir lidere hiçbir zaman ihtiyaç olmadığını düşünürler.⁵⁷

4- **Acârîde**: Abdülkerim b. Acred'e tabi olanlara verilen isimdir. Bidatler konusunda Necedat fırkasıyla aynı fikirdedirler. Müşrik çocuklarının babalarıyla birlikte cehenneme gireceklerine inanmaktadırlar. Ayrıca aşk hikâyesi olduğu gerekçesiyle Yusuf suresini Kur'an'a nispet etmekten çekindikleri nakledilir.⁵⁸

5- **Beyhesiyye**: Ebu Beyhes Heysem b. Cabir'e (ö. 94/713) tabi olanlara verilen isimdir. Kendilerinden olan Meymun ve İbrahim'i cariyenin satışı konusunda ayrılığa düşmelerinden dolayı tekfir ederler. Aynı şekilde Hâricîlerin bir grubu olan el-Vakıfiyye'yi de tekfir etmektedirler.⁵⁹

6- **Süfriyye**: Ziyad b. el-Esfar'a (ö. I./VII. yüzyıl sonları) tabi olanlara verilen isimdir. Onlar günah işleyenlerin müşrik olduğunu söylerler.⁶⁰

7- **Meymuniyye**: Meymun b. el-Acredî'ye tabi olanlardır. Kız torunlarla ve erkek kardeş veya kız kardeşlerin torunlarıyla evlenmenin caiz olduğuna hükmetmektedirler. Bu görüşlerine delil olarak Kur'an'ın bunların haramlığı noktasında bir şey söylememesini delil gösterirler.

8- **Seâlibe**: Sa'lebe b. Âmir'e tabi olanlara verilen isimdir. el-Acârîde onlardan

⁵⁵ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 115-118.

⁵⁶ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 119; Ayrıca bkz: ÖZ, Mustafa, "Ezârika", *DİA*, XII, s. 45-46; YILDIZ, *Hariciliğin Doğuşu*, s. 99 vd.

⁵⁷ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 123; Ayrıca bkz: ÖZ, Mustafa, "Necedât" *DİA*, XXXII, s. 485-486; YILDIZ, *Hariciliğin Doğuşu*, s. 120 vd.

⁵⁸ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 128; Ayrıca bkz: ÖZ, Mustafa, "Acârîde", *DİA*, I, s. 328-319.

⁵⁹ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 126; Ayrıca bkz: ÖZ, Mustafa, "Beyhesiyye", *DİA*, VI, 65.

⁶⁰ DALKILIÇ, Mehmet, "Sufriyye", *DİA*, XXXVII, s. 472-473; YILDIZ, *Hariciliğin Doğuşu*, s.132 vd.

ayrılmıştır. Onlar çocukların velayetinin olduğunu, eylem ve inançlarından sorumlu olduklarını düşünüyorlar.⁶¹

9- İbâdiyye: Abdullah b. İbâd'a tabi olanlara verilen bir isimdir. Onlar, Hâricî fırkaları arasında en mutedili ve Ehl-i sünnet ilkelerine en yakın olanıdır. Onların çoğunluğu kendilerine muhalif olan Müslümanların müşrik ya da mümin olmadığına inanıyorlar. Fakat onlar büyük günah işleyenlerin ve küçük günahlarda ısrar edenlerin kâfir olduğuna inanıyorlar.⁶² Bu fırka el-Hafsiye, el-Hârisiyye ve el-Yezidiyye adında kollara ayrılmaktadır.⁶³

Yukarıda Hâricî fırkaların dokuzunun zikredilmesi bu kadarla sınırlı olduğu için değildir. Sadece onların en meşhurları zikredilmiştir. Çünkü her grubun içinden çıkan başka gruplar bulunmaktadır. Bundan dolayı *el-Fark Beyne'l-Firâk* kitabının yazarı Bağdâdî (ö. 429/1037-38) gibi bazı müellifler bu fırkaların sayısının yirmi ikiye kadar ulaştığını belirtmektedir.

Burada, birçok Kur'an ayetinin yorumunda Hâricî fırkaları arasında farklılıklar bulunduğu işaret etmek gerekir. Mesela günah işleyen kimsenin durumu hakkında verilen hüküm bu farklılığa bir örnektir.⁶⁴ Ezârika fırkasına göre; ister büyük olsun isterse küçük, günah işleyen kimse müşriktir ve çocukları da onlar gibi müşriktir. Bundan dolayı onların, kendilerine muhalif olanların çocuklarını öldürmeyi helal saydıkları görülmektedir. Süfriyye fırkası ise, çocukların öldürülmesinin helalliyini kabul etmenin dışında Ezârika fırkasının dediklerinin aynısını söylemektedir. Bunun yanında en-Necedat fırkası da Müslümanların haramlığı konusunda ittifak ettiği bir günahı işleyen kişinin kâfir ve müşrik olduğunu söylemektedir. Şayet Müslümanlar bir kimsenin yaptığı şeyin günah olup olmadığı konusunda anlaşmazlığa düşerlerse onu işleyen kimsenin durumu fıkıh ehline bırakılır. Onlar içtihatlarına göre hüküm verirler.⁶⁵

Her fırkanın Kur'an'ı yorumlayarak elde ettiği kendine göre delilleri bulunmaktadır. Bu konudaki detaylı bilgi tezin birinci bölümünde gelecektir.

⁶¹ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 131; Ayrıca bkz: ÖZ, Mustafa, "Seâlibe", DİA, XXXVI, s. 234-235.

⁶² İBN HACER, *Fethu'l-Bârî*, XII, s. 297; ŞEHRİSTÂNÎ, I, s. 115-137; ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Kuveyt, Dâru'n-Nevâdir, 2010, II, s. 302-305; FİĞLALİ, Ethem Ruhi, "İbadiyye", DİA, XIV, s. 256-26; YILDIZ, *Hariciliğin Doğuşu*, s. 142; ATEŞ, Orhan, "İbaziyye Harici Bir Fırka Mıdır?", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi*, cilt: IV, s. 1-23.

⁶³ ŞEHRİSTÂNÎ, I, s. 136.

⁶⁴ SARIKAYA, *Mezhepler*, s. 100-101; ÖZ, *İslam Mezhepleri*, s. 78-79.

⁶⁵ BAĞDÂDÎ, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Firâk ve Beyâni'l-Firkati'n-Nâciyye minhum*, thk. Muhammed Osman el-Haşî, Kahire, İbn Sina, 2008, s. 82-103.

D. Hâricîler'in Düşüncelerinin Yayılmasına Neden Olan Etkenler

Hâricîlik düşüncesinin ve eğiliminin ortaya çıkmasının toplumsal, psikolojik, siyasi vb. pek çok nedeni ve etkeni vardır.⁶⁶ Bunlardan en belirgin olanları şunlardır:

1- Kültür ve eğitim seviyesinin düşüklüğü; bir kişinin kültür ve eğitim seviyesi düşük olduğunda bazı olayların birçok yönü ve sebebinin olduğunu algılayamaması nedeniyle anlama ve algısı sınırlı olur.

2- Bir şeyle aşırı ilgilenme; bu durum kişiyi mübalağaya götürür. Böylece her şeyi kendisinin aşırı ilgi duyup derinleştiği şeyle kıyaslar.

3- Kişilik Yapısı; insanın psikolojik yapısı ve yansımaları.

4- Sosyal çevre; bazı toplumsal çevrelerin yapısında şiddet ve aşırılık vardır.

5- Nesnel (objektif) düşünce eksikliği; düşünmek, olayları objektif sebeplere ve etkenlere bağlama çabasını gerektirir. Bizler, duygularımız ve aklımız arasında kaldığımız bir meselede çoğu zaman karar vermekte zorlanırız.

6- Aşırı duygusallık; bu durum insanın radikal davranışlarda bulunmasına neden olabilir. Duygusal konuşma büyük ölçüde insanları hâkimiyet altına alır.

7- Sabit fikirlilik; alternatif bir görüşün olmaması kişiyi aşırılığa götürecektir. Çünkü farklı görüşlerin varlığı bir denge oluşturur.

8- İlim ve bilgi etkeni: Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) şöyle der: İlmi ibadete zarar vermeyecek şekilde arayınız. İbadeti de ilme zarar vermeyecek şekilde isteyiniz. Her ne zaman cehalet var olursa, bidatler ve münafıklık yayılır. Hatta din adıyla da olsa aşırılık ve tefrika yayılır.

9- Siyasi etken; siyasi faaliyete ve kötülüğün yayılmasına kapıları kapatma şeklinde ortaya çıkar.

10- Çaresizlik ve zayıflık ile beraber dışlama ve marjinalleştirme yaygınlaşır.

11- Aşırı din karşıtlığı; dini anlamdaki fikirsel kaymalar ve kökten karşıtlığa sahip olanlar dini anlamda kendilerine taban tabana zıt aşırı radikal görüşlerin ortaya çıkmasına neden olurlar. Yani zıtlar birbirini ortaya çıkartır.

12- Bazı modern tebliğ yöntemlerindeki kusurlar, radikalliğin ortaya çıkmasına sebep olabilir.

⁶⁶ Bkz: FİĞLALI, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1975, cilt: XX, s. 219 vd.; Ayrıca bkz: AKOĞLU, Muharrem, "Hariciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: IX, s. 503 vd.

13- Yaşı küçük, dar görüşlü ve tecrübesiz kişilerin, bilmediği meseleler hakkında konuşup insanları suçlaması ve bazı makamlara gelmesi de radikalliğe ve aşırılığa sebep olabilir.

14- Küresel ve bölgesel bazdaki bozulmalar.

15- İkili ilişkilerde kibir, insanlara ve âlimlere büyüklük taslama, diğerlerini ve fikirlerini küçük görmek.

16- Nefsin kötü arzularına boyun eğme ve ırkçılık ile partizanlık eğilimlerinin ortaya çıkması.

17- Âlimlerden uzaklaşıp onlara kaba davranmak, onlardan ilim öğrenmeyi ve öğrenilen şeyleri uygulamayı bırakmak, kötülüğe ve fitneye çağıranlara uyup onların etrafında toplanmak.

18- Dinin temel olgularıyla ona aykırı olan meseleleri birbirine karıştırmak. Cihat, iyiliği emredip kötülükten alıkoymak, dostluk veya düşmanlık gibi meselelerin hepsi şartlarıyla dinen kabul edilen inancın temel esaslarındandır. Onları yorumlamadaki ve anlamadaki hataları açıklamak, bu hatalar ile inkarcılığı ve aşırılığı birbirine karıştırmamak gerekir.⁶⁷

Maddeler halinde sayılan bu etkenler aşırılık ve radikal eğilimler gösteren Hâricîliğin ortaya çıkmasına neden olan temel etkenlerdir. Bu etkenlerin insanlar ve toplum üzerindeki tesirleri ne kadar sınırlanırsa Hâricîliğin ortaya çıkışı ve gelişmesine de o kadar engel olunur.

E. Hâricîler'in Kur'an'ı Yorumlamaya Olan İhtiyaçlarının Artması

Hâricîler'in grupların çokluğuna, kendi içlerinde parçalanmalarına, görüşlerinin ve inançlarının çokluğuna ve her fırkanın kendi görüşlerinin olmasına rağmen her bir grup Kur'an ayetlerine dayanarak kendisinin Müslüman ve Mümin olduğunu söylemektedir. Her grubun kendi inanç temellerini oluşturacak ilkeleri Kur'an'da araştırması doğaldır. Her grup kendilerini destekleyen bir ayet gördüklerinde bir iddia derecesinde bile olsa görüşlerini ona dayandırarak ayeti kullanmıştır. Kendi görüşlerine uygun olmayan bir ayet gördüklerinde ise ondan kurtulmaya çalışarak görmezden gelmiş ya da uzak bir manada tevil etmiştir. Böylece kendi görüş ve ilkelerine aykırı bir şey kalmamıştır.⁶⁸

⁶⁷ Bkz. AKL, Nâsır b. Abdülkerim, Gulüvvu'l-Esbâb ve'l-Îlâc, s. 7-13, <http://www.dafatiri.com/vb/showthread.php?t=439964>

https://d1.islamhouse.com/data/ar/ih_books/single/ar_alghlw.pdf

⁶⁸ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, II, s. 305.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂRICÎLER'İN NASSLARI YORUMLAMADA KULLANDIKLARI YÖNTEMLER

Hâricîler'in, Mutezile, Şia ve diğer İslam fırkalarının sahip olduğu gibi bizlere ulaşan çok sayıda tefsir eserleri bulunmamaktadır. İlk Hâricîler'in tefsirlerinden bizlere kadar gelen rivayetler onların bazı Kur'an ayetlerini anlama tarzlarından ibarettir. Bu rivayetler onların tartışmalarını içermektedir.⁶⁹ Hâricîler'in yazdığı eserlerin büyük çoğunluğu zayi olmuştur.⁷⁰ Zira düşmanlarının ellerine düştüklerinde aralarındaki fikirsel uyuşmazlıklardan dolayı kitaplarının çoğu yakılmıştır.⁷¹ Hâricîler'in İbâdiyye fırkası dışında varlığını koruyarak günümüze kadar ulaşmış bir başka Hâricî fırka bilinmemektedir.⁷² Yine İbâdiyye fırkasına mensup olanların yazdıkları dışında Hâricîlere ait eski veya yeni bir tefsir eseri bilinmemektedir. Bununla beraber Hâricîlerin İbâdiyye koluna ait tefsirlerin de sayısı çok azdır.

Zehebî (ö. 1977) Hâricîler'e ait tefsirlerin sayısını altı ile sınırlandırmaktadır.⁷³ Bu tefsirler şu kişilere aittir:

1- Abdurrahman b. Rüstem el-Fârisî'nin tefsiridir. Bu şahıs hicrî üçüncü asırda yaşamıştır. Tefsiri bize ulaşmamıştır.

2- Hud b. Muhkem el-Hevârâ'nın tefsiridir. Bu şahıs da hicrî üçüncü asırda yaşamıştır. Tefsiri dört ciltten oluşmaktadır. Fas taraflarında bulunan İbâdîler arasında bilinen bir tefsirdir.⁷⁴

3- Ebu Ya'kup Yusuf b. İbrahim el-Vercilânî'nin (ö. 570/1175) tefsiridir. Bu şahıs hicri altıncı asırda yaşamıştır. Tefsiri günümüze ulaşmamıştır.

4- Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş'a (ö. 1332/1914) ait *Dâi'l-Amel li Yevmi'l-Emel* adlı tefsirdir. Kitap 4 ciltten oluşmaktadır. Ancak tefsir tam bitmemiştir.

⁶⁹ ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kuveyt, Dâru'n-Nevâdir, 2010, II, s. 314.

⁷⁰ HÂRİSÎ, Salim b. Muhammed b. Süleyman el-İbâdî, *el-Ukûdu'l-Fıddiyye fi Usûli'l-İbâdiyye*, Saltanat-u Umman, Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1983, s. 75.

⁷¹ DERVİŞ, Abdulhamid, *el-İmametü ve't-Takıyye inde Müfekkiri'l-İbâdiyye*, Kahire, Âlemü'l-Kütüb, 1. Baskı, 2007, s. 136, 137.

⁷² Abdullah b. İbâd'a tabi olanlardır. Bunlar Hâricî fırkaların içinde en mutedili ve Ehl-i sünnet ilkelerine en yakın olanı kabul edilir.

⁷³ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, II, s. 315.

⁷⁴ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, II, s. 316.

5- Yine Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş'a ait olan *Teysîrû't-Tefsîr* adlı tefsir eseri bulunmaktadır. Eser günümüze kadar ulaşmıştır. Yedi cilt halinde basılmıştır. Kitabın bir nüshası Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.⁷⁵

6- Yine Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş'e ait *Himyânü'z-Zâd ilâ Dâri'l-Meâd* adlı tefsir kitabı bulunmaktadır. Eser 13 büyük cilt halinde basılmıştır. Bir nüshası Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.

Zehebî, Hâricîlerin az sayıda tefsir ve eser ortaya koymalarının temel sebeplerini şöyle sıralamaktadır: Bedeviliğin galebe çalması, dini, ilmi ve sosyal gelişmelerden çok uzak kalmaları, basit düşünme ve dar görüşlülük ve pek çoğunun doğru manayı bulamayıp Allah'a yalan isnat etme korkusuyla tefsir yazmaktan ve Kur'an ayetlerinin manalarını araştırmaktan uzak durması... Bütün bunların yanında Hâricîler savaşlarla meşgul oldukları için araştırma ve eser yazmak için geniş vakit bulamadılar.⁷⁶

Günümüzdeki Hâricîler'in, tefsir ilmini, Kur'an ayetlerini kendi düşüncelerine ve seleflerinin inançlarına hizmet edecek şekilde yorumlamaya imkân tanıyacak uygun bir ortam olarak kabul ettikleri görülmektedir. Bundan dolayı onların Kur'an ayetleri hakkında yaptıkları tefsirler bu amaç etrafında dönmektedir. İnançlarının doğru olduğunu ispatlamak için ayetler ile görüşlerini kuvvetlendirmeye çalışmaktadırlar. Onların ve selefleri olan eski Hâricîler'in birçoğunun durumu böyledir. Hatta onlar Kur'an'a sadece bu amaçla bakmaktadırlar. Ayetlerin manalarını bu bakış açısıyla ve mezhebi görüşlerinin etkisi altında kalarak anlamaktadırlar. Ayetler arasında kendi görüşlerini destekleyecek mahiyette olduğunu düşündükleri nassları alıp görüşlerini ona dayandırırılar. Kendi görüşlerine aykırı ve uygun olmayan nassları ise kendi görüşlerine aykırı bir delil olmaması için başka manada yorumlamaya çalışıp tevile başvururlar.⁷⁷

Hâricîler'in tefsirlerinin yetersizliği ve ürettikleri tefsirlerin çoğunun yok olması sebebiyle eski Hâricîler'e ait tefsirlere ulaşmak çok zordur. Ancak onlara ait bu tefsir yorumlarının bir kısmı Ehl-i sünnet âlimlerinin tefsir kitaplarında nakledilip bizlere ulaşmaktadır. Bu konuda İbn Teymiyye (ö. 728/1328) şöyle demektedir: “Mutezile, Râfiziyye, Zeydiyye ve benzer fırkaların kitaplarına vakıf olduğumuz gibi

⁷⁵ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, II, s. 317.

⁷⁶ Bkz. ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, II, s. 315-318.

⁷⁷ Bkz. ZEHEBÎ, *el-İtticâhâtü'l-Munharife fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm Devâfiuhâ ve Def'uhâ*, Mektebetü Vehbe-Abidin, 3. Baskı 1986, s. 64.

Hâricîler'in yazılı eserlerine ulaşamadığımız için görüşlerini ancak insanların naklettikleri rivayetlerden öğreniyoruz.”⁷⁸ Yahut mezhep mensuplarının itibar ettiği günümüzdeki tefsirlerden olabildiğince eski Hâricîler'in meşhur görüşlerini çıkarıp inançları hakkında Kur'an ayetlerinden yaptıkları delillendirme yöntemlerini öğreniyoruz. Mesela *Himyânü'z-Zâd* adlı tefsir günümüzde varlığını sürdüren Hâricîler'in İbâdiyye fırkasının mezhepsel tefsirini temsil etmektedir. Bu fırka da uzun süre bir uzlet hayatı yaşadıktan sonra tekrar ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte bu fırkanın temel inançlarda, yorumlama vasıtalarında ve görüşlerini delillendirmede seleflerinin yolundan gittiği görülmektedir.

I. HÂRİCÎLER'İN TEFSİR YÖNTEMLERİ

Tefsir metodu; bütün tefsircilerin Kur'an ayetlerini tefsir etmede takip ettiği yol ve ayetlerin anlaşılmasının önündeki engelleri kaldırmak için kullandıkları araç ve vasıtalar. Tefsirde kullanılan araçlar genel olarak akıl (dirayet) ve nakil (rivayet) diye ikiye ayrılır. Ayrıca Kur'an ayetlerini yorumlama yöntemleri ise Kur'an ayetlerinin yine Kur'an ayetleriyle, hadislerle, ayet ve hadislerin beraber kullanımı veya başka şeylerin kullanımı gibi mevzuları içermektedir.

A. Rivayet Tefsiri Karşısındaki Tutumları

1. Kur'an-ı Kur'an ile Tefsir Etme

Kur'an'ın indiği dönemde Hz. Peygamber (s.a) Kur'an'ı sahabeye tefsir eden biricik kaynaktır. Hz. Peygamber'in (s.a) ayetleri tefsir etmek için kullandığı en belirgin yöntemler; Allah'ın (c.c) ayetleri indiriş amacını gerçekleştirmek için ve ayetlere bütüncül bir mana vermek için Kur'an ayetlerini toplayıp birbirine bitiştirmektir. Bu duruma Hz. Peygamber'in (s.a) sahabeye tefsir ettiği şu ayet bir örnek teşkil etmektedir: (غیر المغضوب علیهم ولا الضالین) “Gazaba uğramışların ve sapmışların” (el-Fâtiha, 1/7) Nebi (s.a) ayeti şöyle tefsir etmektedir: “Gazaba uğrayanlar, Yahudiler, sapanlar ise Nasranîlerdir.”⁷⁹ Bu tefsir Yahudiler hakkında inmiş olan şu ayete dayanmaktadır: (فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ) “Gazap üstüne gazaba uğradılar.” (el-Bakara, 2/90) Ayetteki (لا الضالین) “Sapmışların” kısmıyla alakalı tefsir ise Nasranîler hakkında nazil olan şu ayete dayanmaktadır: (قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا) “Daha önceden doğru yoldan ayrılmış ve birçok kişiyi de saptırmış” (el-Maide, 5/77)

⁷⁸ İBN TEYMİYYE, *Mecmû' l-Fetâvâ*, haz. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Suudi Arabistan, el-Evkafu's-Suudiyye, 2004, XIII, s. 19.

⁷⁹ İBN HİBBÂN, *Sahîhi Ibn Hibbân*, h. no: 7206.

Bu şekilde yapılan tefsir yöntemi Hz. Peygamber'den (s.a) sonra sahabe, tabiin ve İslam ümmetinin tefsircileri tarafından da kullanılmıştır.

Hâricîlerin görüşleri, ayetler hakkındaki yorumlamaları ve onlardan nakledilen rivayetler incelendiğinde Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesi metodunu nasıl kullandıkları hakkında olumlu veya olumsuz detaylı bir açıklama görülmemektedir. Ancak Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etme yöntemi Hâricîler'in, Ehl-i sünnet'in ve Müslümanlar arasında çıkmış olan grup ve mezheplerin genelini tabi olup, uyguladığı bir yöntem olduğu görüşü ağır basmaktadır. İster çok olsun ister az bu yönetime aykırı davranmak onlar nezdinde tehlikeli bir durumdur. Bu konuda Hâricîler'i ve diğer birçok fırkayı aşırılığa sevk eden şey, mezheplerinde gösterdikleri taassup ile görüşlerini destekleyecek şekilde ayetlerde kastedilen manayı tevil yolu ile değiştirmek veya onlara karşı delil olarak ileri sürülecek bir argümana engel olmak zorunda kalmaları olabilir. Bu sebeple birçok ayetin tek bir siyak içerisinde diğerinin manasından bağımsız olarak indiği izlenimi vererek Kur'an ayetlerini mana olarak birbirinden ayırmayı ya da bir nassı içerisinde bulunduğu ayetin veya surenin içerdiği manadan ayrı olarak ele almayı amaçlamaktadırlar. Ya da birbiriyle ilişkilendirilmeyecek ayetleri kendi amaçlarına ulaşmak için birbiriyle irtibatlandırmaktadırlar.

Hâricîler'in Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etme yöntemini uygulamalarına bakıldığında nassı kastedilen anlamdan uzak bir manada yorumlayarak yönetime aykırı davrandıkları görülmektedir. Bu duruma misal olabilecek örnekler daha sonraki konu başlıklarında da gelecektir.

Bu örneklerden birisi Hz. Nuh'un (a.s) kavmi ile alakalı söylediği sözleri içeren ayetler hakkındaki yorumlarındadır: (وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ) (نُوحٌ، 71/26) “Nuh: «Rabbim! dedi, yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma!» (Nuh, 71/26) (كَفَّارًا إِنَّكَ إِن تَذَرَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا) “Zira bırakırsan onlar senin kullarını, senin yolundan saptırırlar ve sadece kendileri gibi kâfir, ahlâksız çocuklar dünyaya getirip yetiştirirler.” (Nuh, 71/27) Ezârika'ya göre, Hâricîler'in inançlarına aykırı görüşlere sahip olanların çocuklarını öldürmek caizdir. Nâfî b. Ezrak bu ayetin yorumunda şöyle diyor: “Şüphesiz Nuh (a.s) Allah'ın nebisidir. Allah'ı benden senden daha iyi bilir... Onlar daha doğmamış çocuklar olduğu halde onları küfürle isimlendirdi. Bu durum Nuh kavmi için oluyor da aynı şeyi biz niçin kendi kavmimiz için söylemeyelim! Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: (أَكْفَرَكُمْ خَيْرٌ مِنْ أَوْلَانِكُمْ أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي)

(الرُّبْرِ) “Sizin kâfirleriniz, ötekilerden hayırlı mı? Yoksa kitaplarda sizin için bir beraat/dokunulmazlık mı var?” (el-Kamer, 54/43)”⁸⁰

Onların böyle bir yorumlama yapmaları tuhaftır. Bu tuhaflığın varlığı aklî ve naklî birçok açıdan ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bizim için önemli olan husus bu yorumun, Kur’an’da geçen tafsilatı açıklanmayan ve kendisine aykırı olmayan bütün konular için genel geçer büyük bir kurala aykırılık teşkil etmesidir. Bu kural şu ayette geçmektedir: (قُلْ أَغَيَّرَ اللَّهُ أَبْغِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ) “Herkesin işlediği günah, yalnız kendisine aittir. Hiçbir günahkâr, başkasının günahını yüklenmez. Sonunda hepiniz dönüp Rabbinizin huzuruna varacaksınız. O da üzerinde anlaşmazlığa düştüğünüz şeyleri size bildirecektir.” (el-En’am, 6/164) Hatta Ezârika dışındaki bazı Hâricî fırkaları da Ezârika fırkasına karşı bu ayeti delil olarak göstermektedirler. Hâricîler’den bu konuda en fazla öne çıkan isim Necdî b. Amir el-Hâricî’dir.

Diğer örneklerden biri de şudur:

(يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَلَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيْمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ) “Gün gelir bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara şöyle denir: “İmanınızdan sonra küfre mi düştünüz? Hadi, saptığınız küfür yüzünden tadın azabı!” (Al-i İmran, 3/106) (وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا) (38) ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ (39) وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا) (40) تَرْهَقُهَا قَتَرَةٌ (41) أُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجَرَةُ) “Yüzler vardır o gün pırıl pırıldır. Güleçtir, sevinç doludur. Yüzler de vardır toza toprağa bulanmış, Üstünü karanlık kaplamıştır. İşte bunlar kâfir, günaha dalan, haktan sapan kimselerdir.” (Abese, 80/38-42)

Hâricîler’in yukarıdaki ayetlerle ilgili yorumları ise şöyledir: İlk ayet fasıkların yüzlerinin ağarmayacağını, onların yüzlerinin kararacağını ve onlara kâfir denilmesinin gerekliliğini ifade ediyor.⁸¹ İkinci ayet ise; fasığın yüzleri parlayan, güleç ve sevinç dolu kimselerden olmayacağını, kâfirlerden olmasının gerekli olduğunu ve büyük günah işleyenin cezalandırılacağını ifade etmektedir. Bu ayet, her cezalandırılanın kâfir ve fasığın (her günahkârın) da kâfir olmasının gerekliliğine işaret etmektedir.⁸²

⁸⁰ İBN EBİ’L-HADİD, *Şerhu Nehci’l-Belâğa*, thk. Muhammed İbrahim, Bağdat, Dâru Kitâbi’l-Arabi, 1. Baskı, 2007, II, s. 311, 312; EŞARÎ, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin*, s. 111.

⁸¹ SÂMÎ, *el-Havâric ve Tevilâtühümü’l-Munharife li Âyâtî’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 32.

⁸² RÂZÎ, Fahrüddin Muhammed b. Ziyaüddin Ömer, *Mefâtihu’l-Gayb (et-Tefsîru’l-Kebîr- Tefsîru’l-Fahru’râzi)*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, s.60

Kur'an'a baktığımızda, bu geçen ayetlerdeki kastedilen manayı açıklayan ve onlara eklenecek şu ayetten daha açık bir ayet bulamayız: (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) “Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, ama bunun altındaki diğer günahları dilediği kimse hakkında affeder. Kim Allah’a ortak koşarsa iftira etmiş ve çok büyük bir günah işlemiştir” (en-Nisa, 4/48) Yani ister günahlardan dünyada tövbe edilerek temizlenilsin ister kişi işlediği günahlardan dolayı azap gördükten sonra günahlardan kurtulsun isterse de ahirette af edilsin şirkin dışındaki her günah affedilebilir. Bu ayet, Hâricîler’in büyük veya küçük günah işleyenlerin kâfir olacağı ve ebediyyen ateşte kalıp oradan çıkmayacakları şeklindeki ayet yorumlarını ve delillendirmelerini geçersiz kılmaktadır.

Razi, (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını bağışlamaz. Bunun dışındaki günahları, dilediği kimseler için bağışlar.” (en-Nisa, 4/116) ayetinin büyük günah işleyenlerin affedileceğine dair en güçlü delil olduğunu ve ister tövbeye muvaffak olsun ister olmasın şirkin dışındaki her günahın affedilebileceğini ifade eder.⁸³

Diğer bir örnekte ise Hâricîler şu ayeti şöyle tefsir etmektedirler: (ذَلِكَ جَزَائُهُمْ) “Biz inkâr ve nankörlükleri sebebiyle onları böylece cezalandırdık. Zaten nankörlükte çok ileri gidenden başkasını cezalandırır mıyız?” (Sebe, 34/17) Şüphesiz Allah “kefûru” (nimeti inkâr eden nankörü) hesaba çekecektir ve cezalandıracaktır. Fasığın cezalandırılması böylece ispatlanmış olur. Sonuç olarak o kâfirdir!

Onlar bu yorumlarıyla bu ayetten daha kapsayıcı ve onun manasını açıklayan şu ayete aykırı davranmışlardır: (وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ) “Kim zerre kadar iyilik yapmışsa, onun karşılığını görecektir, kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onun karşılığını görecektir.” (Zilzal, 98/8) İcî şöyle der: Hâricîler’in bu tefsirleri kabul edilmeyen aykırı bir yorumdur. Zira nankör olmayanlar ödüllendirilmiş olduğu halde bile cezalandırılır. Ayette şöyle buyrulmaktadır: (الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ) “Bugün her can, kazandığıyla cezalandırılır.” (Mü’min, 40/17)⁸⁴

Başka bir örnekte genel olarak nassların zahirî manasına sıkı sıkıya sarılan Hâricîler’den bazılarının şöyle dediği görülmektedir: Şayet bir adam iki kuruşluk

⁸³ RÂZÎ, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, s. 46.

⁸⁴ İCÎ, Adudu'd-din el-Kâdî Abdurrahman b. Ahmed b. Abdu'l-Gaffar, (ö.756) *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Beyrut, Âlemu'l-Kütüb, ty, s. 389.

dahi yetim malı yerse kesinlikle cehenneme girer. Çünkü Allah (c.c) şöyle buyuruyor: (إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا) “Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, aslında karınlarına ateş doldururlar. Onlar, ileride harıl harıl yanan bir ateşe gireceklerdir.” (en-Nisa, 4/10)⁸⁵

Hâricîler burada Kur'an'ı Kur'an ile tefsir etme usulüne iki açıdan aykırı davranmaktadırlar. Birincisi: Ayet, üzerinde yetim malının sorumluluğu bulunan kimseyi haksız yere onların mallarını yemekten sakındırmaktadır. Böyle bir kişinin yapması gereken şey, Allah'tan korkup onların malını güzelce idare etmektir. Çünkü Allah (c.c) bir başka ayette şöyle buyurmaktadır: (وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ) “Reşit oluncaya kadar, yetimin malını en güzel surette idare edin” (En'am 6/152) O zaman yetimlerin velilerine düşen şey, onların mallarını güzelce idare etmek ve haksız yere o mallardan yememektir. Yine Allah (c.c) başka bir ayette şöyle buyurur: (وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ) “Zengin ve ihtiyacı olmayan yetim velisi, yetimin malına tenezzül etmesin. İhtiyaç sahibi fakir veli ise meşru ve uygun bir şekilde yararlanabilir” (en-Nisa, 4/6) Eğer yetimin velisi fakir ise onun malında tasarruf eder, ticaret yapar ve onun iyiliğine uygun şekilde yiyebilir. Veli eğer zengin ise yetimin malından çekinsin. Ancak hâkim yetim malının ticaretinden dolayı belli bir ücret takdir ederse bunda bir sakınca yoktur.

İkincisi: Hâricîler nassın bir bölümünü ayetin dışına çıkarıp ayeti öyle yorumladılar. Onların ayetten çıkardıkları (ظلمًا) zulüm kelimesidir. Bu kelime daha önce zikrettiğimiz manaların hepsini teyit eder. Ayetin manası o zaman şöyle olur: “Yetim malını zulümle yani haksızlıkla yemesin.” Şayet yetim malından sorumlu kişi böyle yaparsa o zaman ateşle tehdit edilmiştir. Yoksa fakir ise marufa uygun şekilde yetimin malından yiyebilir.

2. Kur'an'ın Sünnet ile Tefsiri

İbn Teymiyye şöyle demektedir: “Kur'an ve hadis'in açıklaması eğer Hz. Peygamber (s.a) tarafından yapılmışsa bu hususta dil alimlerinin veya başkalarının sözleriyle delil getirmeye ihtiyaç olmadığının bilinmesi gerekir.”⁸⁶ Sonra sözlerine şöyle devam etmektedir: “İlk bidatlerin ortaya çıkmasına neden olan şey, Hâricîler'in ortaya çıkardığı bidatlerde olduğu gibi Kur'an'ı yanlış anlamaktır. Onların niyeti

⁸⁵ YAKUB, Tâhir Mahmud Muhammed, *Esbâbu'l-Hatai fi't-Tefsîr*, 1. Baskı, Dâru-İbni'l-Cevzî, ty, s. 1018.

⁸⁶ İBN TEYMİYYE, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, XIII, s. 27.

Kur'an'a aykırı davranmak olmadığı halde Kur'an'ı doğru olmayan bir şekilde anladılar.”⁸⁷

Bu konuda İbn Teymiyye sözlerine şunları da ekledi: “Hâricîler Kur'an'ın zahirine aykırı olmadan onun mücmel ifadelerini tefsir eden sünnete bağlıdır. Bundan dolayı zina edeni recm etmezler⁸⁸ ve hırsızlık için belirli bir miktar takdir etmezler. O zaman şöyle söyleyebilirlerdi: Kur'an'da dinden dönenin öldürülmesi ile alakalı bir hüküm yoktur. Fakat onlara göre mürted (dinden dönen) iki çeşittir.”⁸⁹ el-Acârîde ve el-Meymûniyye Kur'an'da haram olduğunu ifade eden bir delil olmadığı düşüncesiyle erkek ve kız kardeşin kızlarıyla, kendi çocuklarının ve kardeşlerinin çocuklarının kızlarıyla evlenmeyi mubah saymışlardır.⁹⁰ Aynı şekilde onlar Kur'an'da açık bir nas bulunmadığını ileri sürerek kabir azabını inkâr etmişlerdir.⁹¹

Müslüman alimlerin çoğunluğuna göre Hâricîler birçok Kur'an ayetinin tefsirinde tahrifte bulunmuştur. Çünkü Hâricîler güvenilir tefsir araçlarını kullanma konusunda ve Kur'an metninden hüküm çıkarma yollarında tökezleme yaşamışlardır. Hâricîler'in, Kur'an metninin umum hüküm içeren ayetlerini tahsis eden, mücmelini tefsir eden, mutlakını takyit eden, mücmele hüküm bina eden ve Kur'an-ı tefsir etmek için söylenen hadisler karşısındaki değişmeyen tavırlarını ortaya çıkaracak olan yöntemlerini öğrenmek çok mümkün değildir. Onların, taabbudi ve gaybî inanç alanına giren Mutezile'nin de aynı fikirde olduğu kabir azabının gerçekleşmeyeceği gibi bir konuda Kur'an'ı açıklayan hadisleri bir kenara koyma konusundaki hataları görülmektedir.⁹² Hâlbuki kabir azabının varlığına, şu ayette işaret edilmektedir: (يُنَبِّئُ) “Allah (c.c) iman edenleri hem dünyada hem ahirette o sabit söz üzerinde sağlam bir şekilde tutar.” (İbrahim, 14/27) Bu ayeti, Berâ b. Âzîb'in (r.a) Hz. Peygamber'den (s.a) naklettiği şu hadis şöyle tefsir etmektedir: Bu ayet kabir azabı hakkında nazil oldu. Kabirde kula sorulur: Rabbin kim? Kul da cevap verir: Rabbim Allah, Peygamberim Muhammed (s.a) dir. İşte bu durum Allah'ın (c.c) şu sözünde ifade edilmektedir: “Allah (c.c) iman edenleri hem

⁸⁷ İBN TEYMİYYE, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, XIII, s. 30.

⁸⁸ BAĞDÂDÎ, *el-Fark beyne'l-Firak*, s.79; ŞEHRÎSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 121.

⁸⁹ İBN TEYMİYYE, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, XIII, s. 48, 49.

⁹⁰ EŞARÎ, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 95.

⁹¹ EŞARÎ, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 127.

⁹² EŞARÎ, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 127.

dünyada hem âhirette (kabirde) o sabit söz üzerinde sağlam bir şekilde tutar.” (İbrahim, 14/27)⁹³

3. Hâricîler’in Kur’an’ı Tefsir Eden Hadisleri Reddettikleri Örnekler

Onlar, ölmeden önce tövbe etmeyen büyük günah işlemiş günahkâr müminler hakkında şefaatin olmayacağını söylerler.⁹⁴ Bu görüşlerine şu ayeti delil getirmektedirler: (وَ اتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ) (يُنْصَرُونَ) “Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse başkasının yerine bir şey ödeyemez, kimseden şefaati kabul edilmez, hiç kimseden fidye alınmaz, hem onlara yardım da edilmez.” (el-Bakara, 2/48) Hâlbuki ayet şefaati Allah’ın izni ve isteğine bağlayan (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ) “Onun izni olmadıkça katında kim şefaati edebilir?” (el-Bakara, 2/255) ayetiyle ve aşağıda belirteceğimiz Hz. Peygamber’den (s.a) varit olan sahih hadislerle mukayyetleşmiştir. Hadisler şefaatin günahkârlara ve büyük günah işleyenlere vaki olacağını açıklamıştır: Hz. Enes’in (r.a) Hz. Peygamber’den (s.a) rivayet ettiği bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: “Kıyamet günü geldiği zaman insanlar deniz dalgaları gibi birbirine çarparak karışacaklar. Sonra Âdem’e gelerek zürriyetine şefaati et! diyecekler. Âdem (a.s): Ben ona ehil değilim, fakat siz İbrahim’e (a.s) gidin; çünkü o Halilullah’tır, diyecek. Bunun üzerine İbrahim’e gelecekler. O da: Ben buna ehil değilim, Fakat siz Musa’ya (a.s) gidin; çünkü o Kelîmullâh’tır, diyecek. Sonra Musa’ya gelinecek. O da: Ben buna ehil değilim; fakat siz İsa’ya (a.s) gidin; çünkü o Ruhullah ve Kelîmullâh’dır; diyecek; sonra İsa’ya (a.s) gelinecek. O da: Ben buna ehil değilim; fakat siz Muhammed’e (s.a) gidin, diyecek. Nihayet bana gelecekler. Ben onlara: Evet ben buna ehilim, diyerek hemen Rabbimin huzuruna (çıkma İçin) izin isteyeceğim. Bana izin verilecek. Ben de onun huzurunda durarak bana ilham edilen hamd-ü senalarda bulunacağım, şimdi onları söyleyemeyeceğim. Sonra Allah için secdeye kapanacağım. Bana: Ey Muhammed, başını kaldır. Söyle ki, sözün dinlensin, iste (isteğin) verilsin, şefaati dile, sana şefaati hakkı verilsin, denilecek. Bunun üzerine ben: Ey Rabbim! Ümmetimi, ümmetimi, diyeceğim. (Bana: Haydi) git, kimin kalbinde bir buğday yahut arpa tanesi kadar iman varsa onu cehennemden çıkar,

⁹³ BUHÂRÎ, *Sahîh*, Kitâbu’l-Cenâiz, s. 331, hadis no:1369; MÜSLİM, *Sahîh*, Beyrut, Dâru’l-İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1. Baskı, 1991, Kitâbu’l-Cenneti ve Sıfat-ı Naimihâ ve Ehlihâ, s. 2201, hadis no: 2871.

⁹⁴ Alimler eski Hâricîler’in onların kabir azabını inkâr ettiklerini nakletmişlerdir. İBN HAZM, *el-Fisal fi’l-Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut, Dâru’l-Cil, 2. Baskı, 1996, IV, s. 111; BAĞDÂDÎ, *el-Fark beyne’l-Firak*, s. 282.

denilecek. Ben gidip bunu yapacağım. Sonra yine Rabbime dönerek aynı hamd ve senalarla ona şükredeceğim. Sonra ona secde ederek yere kapanacağım. Bana yine: Ey Muhammed başını kaldır da söyle, sözün dinlensin, iste ki isteğin verilsin; şefaatt dile sana şefaatt hakkı verilsin, denilecek. Ben (yine) ümmetimi!., ümmetimi!., diyeceğim. Bunun üzerine bana: Haydi git, kimin kalbinde hardal tanesi kadar iman varsa onu cehennemden çıkar, denilecek. Ben gidip bunu da yapacağım. Sonra Rabbime dönerek aynı övgüler ile ona hamd edeceğim. Sonra onun için secdeye kapanacağım. Bana tekrar: Ey Muhammed başını kaldır, söyle ki, sözün dinlensin; iste isteğin verilsin. Şefaatt dile sana şefaatt hakkı verilsin, denilecek. Ben de: Ey Rabbim ümmetimi, ümmetimi, diyeceğim.

Bana: Git, kalbinde hardal tanesinden çok daha küçük zerre kadar iman olan kim varsa onu da cehennemden çıkar; denilecek. Ben hemen gidip bunu da yapacağım...»⁹⁵

Hâricîler sünnetin sahih nasslarını özellikle de kendi görüşlerine aykırı olan nassları terk etmelerine rağmen bazı görüşlerini güçlendirmek amacıyla bir kısım hadisleri alıp kabul etmektedirler. Sanki onların en önemli hareket noktası, bir delile uymak değil, fikirlerine hizmet etmektir. Buna rağmen İbâdî müfessir Ettafeyyîş şu sözleriyle sünnete tabi olmak gerektiğini söylemektedir: “Biliniz ki gerçek doğru Kur’an, sünnet ve onlara aykırı olmayan rivayetlerdir.”⁹⁶

Hâricîler’in Hz. Peygamber’in (s.a) hadislerinden birçoğunu reddetmelerinin en açık sebeplerinden birinin de birçok sahabeyi özellikle de Kur’an ehli olanları ve en çok hadis rivayet edenleri tekfir etmeleri olabileceğini söylemek mümkündür. Bu sahabeler arasında Hz. Osman, Hz. Ali, iki hakem Amr b. Âs ile Ebu Musa el-Eşari ve tahkime razı olan bütün sahabeler, Talha ve Zübeyr ve Hz. Aişe bulunmaktadır.⁹⁷

Hâricîler’in sünnet karşısındaki tavırları yukarıda anlatılanlarla sınırlı değildir. Onlar kendi görüşlerini desteklemek için hadisleri alma veya reddetme boyutunun da ötesinde bazen uydurma hadisleri de kullanmaktadırlar. Çoğunu kendi alimlerine dayandırdıkları bu uydurma hadis rivayetleri görüşlerini destekler mahiyette olup, onlara insanlar arasında rağbet kazandırır. Hz. Ali’nin (r.a) ve Hz. Osman’ın (r.a) faziletlerinden bahseden hadislerin hepsine aykırı olmasına rağmen

⁹⁵ BUHÂRÎ, *Sahîh*, Kitâbu’t-Tevhîd, s. 1583-1584, hadis no: 7510, MÜSLİM, *Sahîh*, Kitâbu’l-Îmân s. 180, hadis no: 193.

⁹⁶ ETТАFEYYÎŞ, Muhammed b. Yusuf b. İsa b. Salih el-İbâdî el-Cezâirî, *Himyânu’z-Zâd ilâ Dâri’l-Meâd*, Kahire, Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2006, II, s. 455, 456.

⁹⁷ BAĞDÂDÎ, *el-Fark beyne’l-Firak*, s. 72-245.

İbâdiyye'ye mensup Yusuf Ettafeyyîş'in Hz. Ali'yi (r.a) ve Hz. Osman'ı (r.a) kötöleme hususunda aktardığı uydurma hadis rivayetleri bulunmaktadır.⁹⁸ Hatta kafirlikle nitelendirdikleri sahabeler arasında çok sayıda hadis rivayet eden sahabeler de bulunmaktadır ve onlar bu sahabelerden gelen hadis rivayetlerini de reddetmektedirler. Fakat onların Hz. Peygamber'in (s.a) hadisleri karşısındaki tutumlarının nasıl olduğu tam olarak bilinmemektedir. Çünkü onlar namazın kılınma şekli, rekât sayıları ve ibadetlerle alakalı pek çok konuda hadislere dayanmaktadırlar.

4. Hâricîler'in Sahabenin Kur'an Anlayışına Aykırı Tutumları

Kurtûbi'nin (ö. 671/1273), sahabenin Kur'an anlayışı konusundaki görüşüne göre; selefın Kur'an anlayışı hakem tayin edilen ve aleyhine hüküm verilemeyecek bir hüccettir. Bundan dolayı onların tefsirlerinden bir tefsirin zikredilmesi, kendilerinin Kur'an anlayışlarının müracaat edilen bir hüccet olmasına dayanmaktadır.⁹⁹

Sahabenin İslam'daki derecesi büyüktür. Bunun için bir kısım alimler nezdinde sahabe görüşleri ve tefsirleri vazgeçilmez bir delildir. Sahabeler, Kur'an'ın inişine şahit olduklarından, ayetlerin kimler hakkında indiğini bildiklerinden, Kur'an'ın indiği dili bilmelerinden, niyetlerinin temiz oluşundan ve anlayışlarının güzelliğinden dolayı onların görüşlerinin dışında bir görüş tercih edilmez.¹⁰⁰

Hâricîler'in sahabe tefsiriyle olan ilişkilerine bakıldığında, onların tekfir ettikleri sahabelerden gelen rivayetleri baştan reddettikleri görülmektedir. Hâlbuki bu sahabeler arasında Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Aişe gibi çok hadis rivayet eden, tefsir ve hadiste ilim sahibi olan kişiler bulunmaktadır. İbâdiyye'ye mensup tefsirci Muhammed Ettafayyîş sahabe tefsiri karşısındaki tutumu konusunda Bakara suresi 81. ayetinin tefsirinde şöyle demektedir: (بلى من كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ) (النار هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ) “Hayır, durum hiç de öyle değil! Günah işleyip de günahın kendisini her taraftan kuşattığı kimseler var ya, işte onlar cehennemliktir. Hem de orada ebedi kalacaklardır.” (el-Bakara, 2/81) ayetinde geçen “seyyie” ister münafıklık isterse müşriklik bakımından olsun kötü haslet demektir ve büyük günahıdır. İster büyük ister küçük olsun günahıta ısrar etmek de büyük günahlardandır.

Ettafeyyîş bu görüşünü şöyle delillendirmektedir: Eğer sizler İbn Abbas'ın ve

⁹⁸ ETТАFЕYЫŞ, *Himyânu'z-Zâd*, Al-i İmran suresi 105. ayetın tefsiri.

⁹⁹ TAYYAR, Dr. Müsâid b. Süleyman, *Fusûlun fî Usûlü't-Tefsîr*, Riyad, Dâru'n-Neşri'd-Düvelî, 1. Baskı, 1993, s. 45.

¹⁰⁰ TAYYAR, *Fusûlun fî Usûlü't-Tefsîr*, s. 31.

şeyh Hûd'un ayetteki "seyyie" kelimesinin şirk olduğunu rivayet ettiğini söylerseniz ben de derim ki benim zikrettiğim yorum diğer iki zatın yorumundan daha evladır. Çünkü "seyyie" kelimesi genel bir lafızdır. Ona genel bir mana yüklemek daha doğrudur. Çünkü onlardan gelen görüş bir tefsirdir, hadis değildir. Özellikle bu iki zat ve topluluğumuz büyük günahı işleyenin cehenneme gireceğini itiraf etmişlerdir. Onlar cehenneme girmeyi sadece şirk günahını işleyenlerle sınırlandırmadılar.¹⁰¹

Hâricîler'in tutumları incelendiğinde onların nezdinde sahabe tefsirine itimat etmenin tek şartı olduğu görülecektir. Bu da itimat edilecek tefsirin mezhep görüşlerini ve yöntemlerini teyit etmesidir.¹⁰² Sahabenin Kur'an ayetleri hakkındaki tefsirleri; Kur'an'ın inişine şahit olmaları, ayetlerin bağlamını bilmeleri ve Hz. Peygamber'den (s.a) gelen hükümleri anlamaları gibi sebeplerden kaynaklanmasına rağmen sahabe tefsirlerinin kendi fikirlerine aykırılık içermesi durumunda onları reddetmek ve mezheplerini o tefsirlere tercih etmek onlar için çok kolaydır.

B. Dirayet Tefsiri Karşısındaki Tutumları

Tefsircinin içtihat vasıtalarını kullanarak Kur'an'ı anlama ve ondan hüküm çıkarma konusunda aklını çalıştırmasına ıstılahı olarak dirayet tefsiri denilmektedir. Dirayet (rey) tefsirine eş anlamlı olarak aklî tefsir, içtihadî tefsir de denilmektedir. Rey'in kaynağı akıldır. Bunun için aklî tefsir rey tefsirinin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır.¹⁰³

Kendi görüşünü söylemek; o görüşü söyleyenin içtihat ettiği anlamına gelmektedir. Bu sebeple içtihadî tefsir, reyle tefsirin eş anlamlısı olarak kullanılmıştır. Rey sonucunda bir hüküm veya faydalı bir fikir üretilir. Bu sebeple tefsircilerin çıkarımsal yorumları rey (dirayet) kabilindendir.¹⁰⁴

Bazı ilim ehlinin hasen hadis, bazılarının ise zayıf hadis kabul ettiği bir rivayette Allah Resulü (s.a) şöyle buyurmuştur: "Kim Kur'an hakkında (bilgisi olmadığı halde sadece) reyiyle (kendi görüşüyle) konuşursa cehennemdeki yerini hazırlasın."¹⁰⁵ İbn Teymiyye de şöyle demiştir: "Kim Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir ederse hakkında hiçbir bilgisi olmadığı bir şeyi yüklenmiş, kendisine emredilmeyen

¹⁰¹ ETTAFEYYİŞ, *Himyânu 'z-Zâd*, II, s. 140.

¹⁰² Bunun detayı araştırmanın ikinci faslının bağlamında gelecektir.

¹⁰³ TAYYAR, *et-Tefsîr bi'r-Rey Meḥmûmuhû Hükümühû Envâihî*, 1998, s. 1.

<https://islamhouse.com/ar/books/810186/> (03.02.2015)

¹⁰⁴ TAYYAR, *et-Tefsîr bi'r-Rey*, s. 1.

¹⁰⁵ TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân (Tefsîrühü't-Taberî)* thk. Dr. Abdullah et-Türkî, Mısır, Dâru Hicr, ty, I, s. 27; TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Râid b. Sabri b. Ebi Alefe, Riyad, Dâru'l-Hadara, 2. Baskı, 2015, s. 571, hadis no: 2951. Hadis hasendir.

bir yola girmiş olur. O hakikatte reyinde isabet etse bile hata etmiş olur. Çünkü o usulüne uygun bir iş yapmamıştır. O kimse hükmünde isabet etse bile insanlar arasında cehaletle hükmedip, cehenneme giren kimse gibidir.¹⁰⁶ Bu kınanmış ve yerilmiş bir içtihat çeşididir.

Hız. Peygamber'in (s.a) bu sözü, doğru bir delil ve kanıt olmaksızın heva ve heves kaynaklı bir rey ile yapılan yorum şeklinde anlaşılabilir. Çünkü böyle bir reyle yapılan tefsir Hâricîler'in, Mutezile'nin, Rafızîler'in ve diğer sapık fırka ehlinin yaptığı tefsirler gibi sahibine cehennemdeki yerini hazırlatmış olur. "Kim de (bilgisi olmadığı halde) kendi görüşüne dayanarak Kur'an'la ilgili söz söylese ve tefsir ederse, o konuda isabet etse bile hata etmiş olur." cümlesinin manası hakkında âlimler şöyle dedi: "Bir kimse bilgiye dayanmaksızın cahilce Kur'an hakkında konuşursa isabet etse ve mana doğru olsa bile yine de hata etmiş ve cezalandırılacağı söylenen bir iş yapmış olur. Çünkü o kimse Kur'an'a karşı cesur davranıp bilgisi olmaksızın onu tefsir etmiş olur."¹⁰⁷ O kimsenin görüşünün doğru olması gerçeğe ilme dayanan bir isabet değildir. O, zan ve tahmine dayanan bir isabettir."¹⁰⁸

Zehebî (ö. 1977) tefsiri, rivayet tefsiri ve dirayet (rey) tefsiri diye ikiye ayırmıştır. Sonra dirayet tefsirini de caiz olan ve olmayan diye iki kısma ayırmıştır. Hâricîler, Mutezile, Şia ve Bâtınîler gibi fırkaların tefsir kitaplarını zemmedilen (caiz olmayan) dirayet tefsiri içinde saymıştır.¹⁰⁹

İbn Esir (ö. 630/1233) şöyle demiştir: "Falanca kişi rey ehliendir." denildiğinde yani Hâricîler'in düşündüğü gibi düşünüyor ve onların görüşünü söylüyor, demektir.¹¹⁰ Hâricîler'in, bütün sahabenin anladığı ve manası açık ayetler karşısında kendi görüşlerini ileri sürmeleri, Kur'an ayetlerini tevil etmeleri ile ilgili şu olay anlatılmaktadır: Hız. Ali (r.a) Abdullah İbn Abbas'ı (r.a) Hâricîler ile konuşması için gönderdiğinde İbn Abbas (r.a) Hız. Ali'ye şöyle demişti: Ey müminlerin emiri! Ben Allah'ın kitabını onlardan daha iyi bilirim. Çünkü Kur'an bizim evlerimizde indi. Hız. Ali (r.a): Doğru söylüyorsun. Fakat Kur'an ayetlerini

¹⁰⁶ İBN TEYMİYYE, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, XIII, s. 371.

¹⁰⁷ ŞARKÂVÎ, Amr, "Medhal ilâ İlmi Menâhici'l-Müfessirîn", *Multeka Ehli't-Tefsir* Sitesi, <https://vb.tafsir.net/tafsir20306/#.WzXxKIXXLIV> (24.10.2018)

¹⁰⁸ TABERÎ, *Câmiu'l-Beyân*, I, s. 73.

¹⁰⁹ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, I, s. 152-363; II, s. 327, 328.

¹¹⁰ İBN ESÎR, el-Mübarek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî Mecdü'd-Din Ebu's-Seâdât, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Tahir ez-Zâvî, Mahmud et-Tenâhî, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, I. Baskı, 1979, II, s. 167.

birçok manaya (vucüh)¹¹¹ hamletmek mümkündür. Buna göre sen bir ayet okursun, onlar da kendi görüşlerini destekleyecek bir ayet okur.¹¹²

Hâricîler'in ayetleri bağlamından ve muhtevasından uzaklaştırarak yaptıkları rey tefsirinin örneklerinden birisi de şu ayet hakkında yaptıkları yorumdur: (يَوْمَ تَبْيَضُّ وَجُوهٌُ وَتَسْوَدُّ وَجُوهٌُ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ) “Gün gelecek, birtakım yüzler ağaracak, birtakım yüzler kararacak. Yüzleri kararanlara: “Siz misiniz denecek, imanınızdan sonra inkâra sapanlar? Tadın bakalım inkârınız sebebiyle bu acı azabı!” (Al’i İmran, 3/106) Günahkâr birinin yüzleri beyazlanan kimselerden olması uygun değildir. Günahkarın, yüzleri kararan kimselerden olması ve kâfir olarak isimlendirilmiş olması gerekir. Çünkü Allah (c.c) kelimasında şöyle buyruluyor: “inkâr ediyor olmanız nedeniyle...”¹¹³

Hâricîler'in şefaitle ilgili ayetler hakkındaki görüşleri okunduğunda kendilerine göre büyük günah işleyenler kâfir oldukları için onlar için şefaatin kesin olarak gerçekleşmeyeceğini söyledikleri görülecektir. Aynı şekilde şefaitle ilgili ayetleri de kendi mezhep görüşlerine uygun olacak şekilde tevil ettikleri görülmektedir.¹¹⁴

Uygun görülmeyen ve reddedilen dirayet tefsiri hakkında Taberî (ö. 310/923) şöyle söylemektedir: İnsanların bilgisi Kur'an ayetleri hakkında bir şeyi tefsir etmeye yetmiyorsa onun tefsirini sadece Hz. Peygamber'in (s.a) açıklaması yapılabilir. Çünkü Kur'an'dan bilmediği bir mesele hakkında konuşan birisi Allah'ın keliması hakkında bilmediği halde konuşmuş olur. Şu ayetler de buna işaret etmektedir: (إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطُنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ) “Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmedeği bir şeyi, Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.” (el-A'raf, 7/33)¹¹⁵

Pek çok âlim ve tefsirci Kur'an'ın herhangi bir inancın boyunduruğu altına sokulma tehlikesine karşı uyarılmış ve bu durumun haram kılınmış olan rey tefsirinin ortaya çıkardığı problemlerin en büyüğü olduğunu kabul etmişlerdir. Ayrıca onlar, Kur'an'ın kendisine başvurulmuş delil ve kanıt olduğunu, hükümlerin ondan çıktığını

¹¹¹ Vucüh: Birçok manada kullanılan müşterek bir ifade demektir. Yani müşterek lafız; yazımı aynı manası farklı olan kelimelerdir. SUYÛTÎ, *el-İtkân*, I, s. 409-417.

¹¹² SUYÛTÎ, *el-İtkân*, I, s. 409-417; I, s. 39.

¹¹³ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, II, s. 226.

¹¹⁴ Araştırmamızın akışı içinde bu konunun tafsilatı gelecektir.

¹¹⁵ TABERÎ, *Câmiu'l-Beyân*, I, s. 73.

kabul etmektedirler. Kur'an'ın kastettiği manadan ve indiriliş amacından uzak delillendirmeleri olan fırka ve grupların mensuplarının uygulaması ise bunun tam tersidir. Onlar Kur'an'ı inançlarının kabulüne sunup onu kendi görüş ve hevalarına uygun olarak inançlarına tatbik ederler. Buna örnek olarak Hâricîler'in günah işleyen bütün Müslümanları tekfir etmeleri ve onların ebedi olarak cehennemde kalmaları gerektiğini söylemeleri gösterilebilir. Ancak Hâricîler'in Necedat fırkası kendi taraftarlarından günah işleyenleri bu ithamdan istisna edip onların cennete girme olasılığı olduğunu belirtmişlerdir. Buna ek olarak kendilerine tabi olanlar hakkında şu iddiada bulunmuşlardır: Eğer Allah onlara azap ederse, umulur ki günahları sebebiyle cehennemin dışında bir yerde azap eder ve sonra onları cennete alır...¹¹⁶

İbn Âşûr (ö. 1284/1868) ise rey tefsiri konusunda şöyle söylemektedir: Rey ile tefsir bir mezhebe bir eğilime meyilden kaynaklanır ve Kur'an ayetlerini kendi görüşüne uygun olacak şekilde yorumlamayla sonuçlanır. Böylece ayetin muradından uzaklaşılır ve ayet bilinen mananın izin vermeyeceği bir başka manaya çekilmiş olur. Bir başka ifade ile Kur'an'ın tanıklığını, kendi görüşünü onaylamak için kullanır ve koyu bir şekilde taraftarı olduğu mezhep düşüncesi kişinin Kur'an ayetlerinin gerçek manasını anlamasına engel olur. Yani başka bir şekilde düşünmeye imkân bulamaz.¹¹⁷

Kısaca, Hâricîler'in tarihini ve onların Kur'an ayetleri konusundaki tefsir yorumlarını okuyan kişi, mezhebin onların akıllarını etkisi altına alıp, onları yönettiğini ve bunun sonucu olarak da Kur'an'a mezheplerinin bakış açısı ile baktıklarını, ancak onun etkisi altında Kur'an'ın manaları anladıklarını ve Kur'an'dan kendi ilkelerini destekleyecek kadarını alıp gerisini terk ettiklerini görür.¹¹⁸ Bu durum, tefsir alimlerinin, doğru yöntemlerden uzak ve usule uygun olmayan rey tefsiri tanımlarına tamamen uymaktadır. Zira bu konuda Hâricîler'e ait tefsir örnekleri detaylı olarak araştırmanın ikinci bölümünde özellikle de Hâricîler'e ait mezhebi tefsir konusunun işlendiği yerde gelecektir.

Övülen ve takdir edilen içtihadî tefsire gelince o; doğru çıkarsama ve sağlıklı bir metotla yapılan rey tefsiridir. Mesela sahabeler tefsirde içtihat yaptılar ve Hz. Peygamber'den (s.a) nakledilmeyen pek çok şey söylediler. Reyle yapılan tefsirin hepsinin yerildiğini ve kınandığını söylersek o zaman tefsir konusundaki

¹¹⁶ BAĞDÂDÎ, *el-Fark beyne'l-Firak*, s. 83.

¹¹⁷ İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, Dâru't-Tunusiyye, 1984, I, s. 30, 31.

¹¹⁸ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, II, s. 305.

içtihatlarından ve görüşlerinden dolayı sahabeyi de kınamamız gerekir, halbuki bu tavır yanlıştır. Çünkü Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır: (أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا) “Onlar Kur’an’ı derinlemesine düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri üzerinde kilitleri mi var?” (Muhammed, 47/24) Bu ayette geçen “tedebbür” kelimesi Kur’an’ın manalarını anlamak için yapılan içtihat anlamındadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a) İbn Abbas’a Allah’ın onu dinde fakih kılması ve ona tevili öğretmesi için dua etmişti.¹¹⁹ Ayrıca Kur’an’ı tefsir etmedeki üstün kabiliyetinden dolayı da İbn Abbas’a (r.a) “tercümanü’l-Kur’an” denilir.

Bazı âlimler, müçtehit özelliği taşıyan tefsircinin, Hâricî ve Rafızî görüşlerden tefsirini koruması için selef akidesini, kıraati, hadisleri, tefsir konusunda sahabelerden nakledilen görüşleri, Arap dilini, belagati, sarf ve nahiv kurallarını bilmesini şart koşmuşlardır.¹²⁰

II. HÂRİCÎLER’İN KUR’AN NASSLARINI BAĞLAMINDAN VE SEBEBİ NÜZULÜNDEN AYIRMASI

Hâricîler kelimesi zikredildiğinde hemen akla gelen ilk şey onlara bu ismin verilmesine sebep olan tahkim meselesindeki tutumlarıdır. Bu olay sonrasında onların mezhebinde en çok meşhur olan söz Kur’an’da geçen şu ayettir: (إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ) “Hüküm ancak Allah’ındır.” (Yusuf, 12/40)

Bunlar tahkime (anlaşmazlığın hakeme götürülmesi olayına) razı olmadılar. Bu nedenden dolayı Hz. Ali’den ayrıldılar. Geri dönmeyi kabul etme şartı olarak ise Hz. Ali’den tahkim sözüyle kendinin küfre girdiğini ikrar etmesini ve kendisiyle Muaviye arasında onaylanan anlaşma şartlarını iptal etmesini istediler. Ancak Hz. Ali (r.a) onların isteklerini yerine getirmedi. Ali (r.a) onlarla ne zaman konuşmak istese veya onları geniş bir yere toplasa onlar yüksek sesle “Hüküm ancak Allah’ındır” diye slogan atmaya başladılar. Sonra çok geçmeden Kufe’den ayrılıp oraya yakın Harura denilen bir köye yerleştiler. Abdullah b. Vehb er-Râsibî’yi kendilerine lider seçtiler.¹²¹ Burada onların üzerinde durdukları temel konu, Hz. Ali’nin Müslümanların problemlerinin çözümünde Allah’ı değil de bir insanı hakem tayin etmesidir. Onlara göre böyle bir konuda hakeme gitmek ve bir insanın hakem yapılması caiz olmayıp dinin temel ilkeleri konusunda şüpheye düşmektir ve küfürdür. Bundan dolayı Hz. Ali’yi, Muaviye’yi, ikisini destekleyenleri, tahkim

¹¹⁹ ŞEFİK, Cûd, *Bahsu Ehemmi’l-Menâhici’l-Müttebe’a fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, yy. 2008, s. 9.

¹²⁰ ŞARKÂVÎ, Amr, “Medhal ilâ İlmi Menâhici’l-Müfessirîn”.

¹²¹ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve Müfessirûn*, II, s. 300-301.

olayını kabul eden sahabeyi, iki hakemi ve tahkime rıza gösterenleri tekfir ettiler.¹²²

Hiz. Ali'nin tahkim ilkesini kabul etmesi, ordusunda ve kendisini destekleyenler arasında ayrılığın meydana gelmesine neden olan ilk etkindir. Hiz. Ali'yi destekleyenlerden bir kısmı hakeme başvurunun hatalı olduğunu düşündüler. Çünkü onun haklı olduğu açıktır. Onların nazarında bu konuda hiçbir şüphe yoktur. Ancak tahkimi kabul etmek, Hiz. Ali'nin hilafete sahip olma konusunda daha haklı olduğu düşüncesine şüphe düşürmektedir. Çünkü onlar Hiz. Ali'nin bu konuda haklı olduğuna inandıkları için onun yanında savaşıyorlardır. Durum böyleyken o bu konuda neden şüphe ediyordu? İşte Hâricîler'in böyle bir durumda bağlamından koparıp kendi görüşlerini delillendirmek için kullandıkları ayet şudur: (مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءَ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ۚ ذَلِكَ

(الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنْ أَكْثَرُ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ “Siz Allah'ı bırakıp; sadece sizin ve atalarınızın taktığı birtakım isimlere (düzmece ilâhlara) tapıyorsunuz. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Hüküm ancak Allah'a aittir. O, kendisinden başka hiçbir şeye tapmamanızı emretmiştir. İşte en doğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.” (Yusuf, 12/40)

Ayete baktığımızda onların ayeti delil olarak gösterdikleri konu ile ayetin bağlamının birbirinden farklı meseleler olduğu görülmektedir. Mutlak anlamda hükümün ve hâkimiyetin Allah'a ait olduğunda peygamberlerin onun emir ve yasaklarını açıkladığında, onların insanların arasında Allah'ın hükümlerini ikame etme konusunda vekil olduklarında, onlardan sonra yine Allah'ın, hükümlerini ikamede önemli görevi tamamlamak için insanlar arasından salih kişileri getireceğinde hiçbir ihtilaf yoktur. Bunlar dini naslar ve dini düşüncenin açıkça kabul ettiği meselelerdir.

Ayetin bağlamında, Allah'ın dışındaki putlara tapınma davranışı sert bir şekilde kınanmış ve Allah'ın hüküm sahibi yaratıcı olduğu, ondan başkasına ibadet edilmemesini emrettiği hatırlatılmaktadır.¹²³ Ayetin siyakındaki manayı incelediğimizde Hâricîler'in “Hüküm Allah'ındır.” cümlesini bağlamından koparıp Müslümanları hatta cennetle müjdelenenleri tekfir etme ve kendi görüşlerini desteklemek için bu ayeti delillendirdikleri meselelerle ayetin bağlamında geçen meseleler arasındaki farklılığın ve aykırılığın ne kadar çok olduğu görülmektedir. Sonra onlar “hüküm sadece Allah'ındır” ayeti ile, Maide suresinin 95. ayetinde geçen

¹²² BAĞDÂDÎ, *el-Fark Beyne 'l-Fırak*, s. 73.

¹²³ İBN KESİR, *Tefsiru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, 2000, s. 984.

(يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِّنكُمْ) “...buna sizden iki adalet sahibi hükmeder.” ifadeyi beraber düşündüklerinde önceki ayetten nasıl genel bir hüküm çıkarıyorlar!

Bizce bu asırdaki Hâricîler’in bir kısmının tavırları, tahkim meselesindeki inancın bir sonucu olarak ortaya çıkan selefleri olan Hâricîler’in tavırları ile aynıdır. Örnek olarak; Suriye ve Irak’ta yaşanan bazı olaylarda onların mahkemelere uymayı daima reddettiklerini ve sadece kendi mahkemelerine uyduklarını görüyoruz. Aynı zamanda onlar daima Müslüman gruplarla ve eğilimlerle birlikte olmalarına rağmen kendi aralarında yaşadıkları problemlerde ve durumlarda eski Hâricîler’in yaptığı gibi Allah’ın kitabıyla hüküm veriyorlar. Bu konuda onların görüşleri ve delillendirmesi seleflerinin delillendirmesi gibi şöyledir: “Hakikat açıktır. Hakeme başvurmaya ihtiyaç yoktur!” Hâlbuki problemlerin büyük bir bölümünde İslami heyetlerin verdiği kararlara göre doğru olmayan hükümler verirler.

A. Ayetleri Tefsir Ederken Bağlamdan Ayırma

Ayetleri zaman ve mekân bakımından bağlamından ayırmak Kur’an nassını farklı anlamaya yol açan nedenlerden biridir. Eğer bu uygulama mezhep görüşünü desteklemek için veya tefsircinin batıl görüşünü Kur’an’dan delil getirme isteği için yapılıyorsa eylemin çirkinliği artmaktadır. Kur’an’dan getirilen delil kesin olarak başka bir manaya gelse bile, tefsirci onu bağlamından çıkarır ve kendi problemine hizmet edecek bir hale dönüştürür.

Himyânu’z-zâd adlı tefsirin sahibi, Hâricîleri övüp Hz. Ali ve dostlarının değerini düşürmek için kullandığı şu ayeti bağlamından kopararak yorumlamaktadır: (فَأَمَّا الَّذِينَ اسودَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ) “Yüzleri kararanlara: Siz misiniz denecek, imanınızdan sonra inkâra sapanlar? Tadın bakalım inkârınız sebebiyle bu acı azabı!” (Al-i İmran, 3/106) Ayet imandan sonra inkâr eden herkesi kapsamaktadır. Biliniz ki mana, tahkime boyun eğdiğinden dolayı Hz. Ali’yi, pek çok sahabeyi ve tabiini de kapsıyor.¹²⁴ Burada Hâricî tefsirci, bağlamında Allah’ın dininden dönenlerin gideceği yeri ve kıyamet günü onların korkunç hallerini zikreden ayeti sahabeye indirgemıştır. Bu yorumu delillendirirken de haşa Hz. Ali ve ona tabi olanları kastederek sahabeden pek çoğunun imandan sonra küfre döndüğünü söylemektedir. Yani o bu yorumla, birçok sahabe ve tabiinin imandan çıktığını iddia etmekte ve kendilerini de onlardan ayırmaktadır.

¹²⁴ ETTAFEYYİŞ, *Himyânu’z-Zâd*, IV, s. 185.

kesin olarak vaat buyurur ki: Daha önce müminleri dünyada hâkim kıldığı gibi kendilerini de hâkim kılacak... Artık bundan sonra kim küfrana saparsa, işte onlar yoldan çıkıp Allah'a karşı gelmiş olurlar.” (en-Nur, 24/55) Gaybı Allah bilir. Ancak bu nimeti ilk inkâr eden ve onun değerini bilmeyen -haşa- Osman b. Affan’dır. Müslümanlar canlarını ve mallarını ona emanet ettiler, fakat o bütün bu meselelerde onlara ihanet etti. Hz. Peygamber’in (s.a) mescidini genişletti. Bir topluluktan mallarını satın aldı. Diğerlerinden ise zorla aldı. Ona itiraz ettiler, onları hapse attırdı.¹³⁴ Ehl-i sünnet tefsirci ve hadisçilerin kitaplarında ve kaynaklarda bu sebebi nüzule ait bir şey bulunmamaktadır.

Bu ayetin sebebi nüzulü hakkında kaynaklarda genel olarak şunlar geçmektedir: Rebî b. Enes’in naklettiğine göre Ebu’l-Âliye şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (s.a) kendisine vahiy indikten sonra ashabı ile Mekke’de korku içinde yaklaşık on sene kaldı. Onlar insanları gizli veya açık Allah’a iman etmeye çağırdılar. Sonra Medine’ye hicret etmeleri emredildi. Medine’ye geldiler. Medine’de de korkmaktaydılar. Sabah akşam yanlarından silahlarını ayırmıyorlardı. Sonra sahabeden birisi: “Ey Allah’ın elçisi, güven içinde yaşadığımız ve silahlarımızı bir kenara koyduğumuz gün ne zaman gelecek? diye sordu. Hz. Peygamber (s.a): “Bu durumda çok az kalacaksınız. Hatta öyle bir gün gelecek ki sizlerden birisi, içlerinde hiçbir silah olmayan büyük bir topluluğun içinde dizlerini büküp elleriyle dizini tutarak oturacak.” buyurdular. Bunun üzerine Allah (c.c) bu ayeti indirdi. Sonrasında Allah (c.c) Hz. Peygamber’i (s.a) Arap yarımadasına hâkim kıldı. Silahlarını bıraktılar. Güven içerisinde oldular. Sonra Allah (c.c) peygamberinin ruhunu kabzetti. Onlar Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında da aynı şekilde emniyet içinde yaşadılar...”¹³⁵

Übeyy b. Ka’b’den gelen başka bir rivayet de şöyledir: “Hz. Peygamber (s.a) ve sahabeler Medine’ye gelip Ensar’a sığındıklarında, silahlarıyla yatıp silahlarıyla kalkıyorlardı. Bu haldeyken dediler ki: “Acaba Allah’tan başka hiçbir şeyden korkmadan güven ve huzur içinde geceleyeceğimiz günleri yaşayıp göreceğümüz miyiz?” Onların bu sözleri üzerine Allah (c.c) bu ayeti indirdi.”¹³⁶

¹³⁴ ETTAFEYYİŞ, *Himyânu’z-Zâd*, X, s. 283.

¹³⁵ VÂHİDÎ, Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nîsâbü’rî, *Esbâbu’n-Nüzûl*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 1991, s. 327; TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, XVII, s. 348.

¹³⁶ HÂKİM, el-Hâfiz Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Baskı, 2002, II, s. 435. İsnadı sahihtir. Fakat hadis Buhârî ve Müslim’de nakledilmemektedir.

Tefsirde ayetlerin nüzul sebeplerini bilmenin önemi açıktır. İbn Dakik El-İd'in dediği gibi: “Sebebi nüzulü bilmek Kur'an'ın manalarını anlama konusunda ne kadar da güçlü bir yoldur!”¹³⁷ İniş sebebini bilmek Kur'an nasslarını anlamaya yardım eder ve sebebi bilmek sonucu bilmeye vesile olur.¹³⁸

III. LAFIZLARI DELALET KURALLARINA GÖRE YORUMLAMALARI

A. Kur'an'da Mücmel Olarak Zikredilen Ayetlerin Hâricîler'e Göre Tafsili

Kur'an ayetlerinin çoğunda Allah (c.c) hükümlerini ve emirlerini tafsilata girmeden kısa (mücmel) bir şekilde zikretmiştir. Böylece Kur'an'ı açıklamak, hükümleri detaylı olarak izah etmek ve kısaca zikredilmiş olan ayet metinlerinde kastedilen manayı belirtmek için Hz. Peygamber'e (s.a) geniş bir alan açılmıştır. Fakat Hâricîler, ayetlerde kastedilen manadan uzak yorumlamalara daha fazla alan açmak için yorumlamalarının çoğunda bu durumu dikkate almadılar. Onlar kendi görüş ve arzularını teyit edip destekleyen argümanlara ilgi gösterdiler.

Kur'an metninde mücmel (kısa) bir şekilde zikredilen ayetlerin detaylı açıklaması konusunda Hâricîler'in liderlerinden olan Nâfi b. Ezrak'a dayandırılan yorumlar şöyledir: O, Hud suresindeki (وَاقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ وَزُلْفًا مِنْ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذَكَرَى لِلذَّاكِرِينَ) “Gündüzün iki tarafında, gecenin gündüze yakın saatlerinde namaz kıl.” (Hud, 11/114) ayetini “iki rekâtı gece, iki rekâtı da sabah vaktinde olmak üzere namaz sadece iki vakittir, başka namaz yoktur.” şeklinde anlamaktadır. Ayrıca o (وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلٌ) “Ziyarete gücü yeten herkese Beytullah'ı ziyaret etmek, Allah'ın onun üzerindeki hakkıdır.” (Al-i İmran, 3/97) ayetinden haccın, senenin bütün aylarında olabileceği hükmünü çıkarmıştır. Yine o (وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا...) “Hırsız erkek ile hırsız kadının işledikleri suça bir karşılık ve Allah tarafından insanlara ibret verici bir ukubet olmak üzere ellerini kesiniz.” (el-Mâide, 5/38) ayetini Ehl-i sünnet alimlerine muhalefet ederek hırsızın eli omuzdan kesilir, bilekten değil, diye tevil etmektedir.¹³⁹

Bu ayetlerin Ehl-i sünnet tefsircilere ve alimlere göre açıklaması ise şöyledir: Kur'an'da, namazın kılınmasının emredildiği ayetlerde detaya girilmemektedir. Namaz vakitleri, vakit sayısı, rekât sayısı, rükünleri, şartları, sünnetleri, mekruhları, söylenen sözler, namazı bozan şeyler ve kılınış şekli konusu mücmel bırakılmaktadır.

¹³⁷ SELÂME, Muhammed, *Menhecü'l-Furkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* thk. Dr. Muhammed Seyyid Ahmed el-Mesir, Kahire, Dâru'n-Nehdâ, 1. Baskı, 2002, I, s. 46.

¹³⁸ İBN TEYMİYYE, *Mukaddimetün fî Usûli't-Tefsîr*, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayyât, 1980, I, s. 16.

¹³⁹ İBN HAZM, *el-Fisal fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, V, s. 52.

Bunları, Hz. Peygamber (s.a) uygulaması ve şu kapsamlı sözü ile açıklamıştır: (صَلُّوا)
(كَمَا رَأَيْتُمُونِي أَصَلِّي) “Beni namaz kılarken gördüğünüz gibi namaz kılın”.¹⁴⁰ Bu durum
Kur’an metninde mücmel bırakılan ayetleri açıklama görevinin sünnete ait bir işlev
olduğunu göstermektedir.

Aynı şekilde sünnet; hac ve umre hakkında Kur’an’da mücmel bırakılan
konunun detayını açıklamaktadır. Nitekim Resulullah’ın (s.a) fiilleri de konuyu
açıklayıcı mahiyettedir. Bu duruma Hz. Peygamber’in (s.a) şu sözü şahitlik
etmektedir: “Hac menasikini (ibadet uygulamasını) benden alınız. Bilmiyorum belki
de bu haccımdan sonra bir daha hac yapamayabilirim.”¹⁴¹

Yine Kur’an’da mücmel bırakılan hırsızın elinin kesilmesi ayetine gelince
sünnet bu mücmelliği açıklamıştır. Zira kesilmeyi gerektirecek çalınan şeyin
miktarını da sünnet açıklamaktadır. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a) şöyle
buyurdu: “Hırsızın eli dinarın dörtte biri değerine denk gelen bir malın
çalınmasından dolayı kesilir.”¹⁴²

Dört mezhep imamı elin kesilme yerinin dirsek mafsalı olduğu konusunda
görüş birliği içerisinde. Hatta fıkıh alimi Cessas (ö. 370/981) bu konuda icma
olduğunu ve ilk dönem selef ile müçtehitler arasında herhangi bir ayrılığın
olmadığını nakletmektedir. Ayetlerdeki yed (el) kelimesi mutlak lafız olarak el dirsek
mafsalına işaret etmektedir. Şu ayetler buna delildir: (إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكْذِبْ رَأَاهَا) “... İçinde
bulunan insan, elini uzatsa neredeyse kendi elini bile göremiyor...” (en-Nur, 24/40),
(وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ) “Haydi, elini koynuna sok! Şimdi çıkar: İşte
kusursuz, pırıl pırıl ışık saçıyor” (en-Neml, 27/12) Sünnette açıklanan izahın yanı
sıra el kesmenin mafsaldan olacağı anlaşılmaktadır. Bunun dışında bir delil
olmaksızın bu sınırdan fazla kesmek caiz değildir. Yine Cessas bu konuda şöyle
demektedir: Bu hususa Hâricîler aykırı davrandılar. Onlar yed kelimesinin lâfzî
manasını¹⁴³ alıp omuzdan kesilmesi görüşünü uygulamışlardır. Onlar farklılık bile
sayılamayacak derecede bir sapıklık içerisinde. ¹⁴⁴

Sonuç olarak, Nâfi b. Ezrak ve Hâricîler’in geneli Hz. Peygamber’in (s.a) ve
Ehl-i sünnet’in mücmel nassların detaylı bir şekilde açıklanmasında uyguladığı

¹⁴⁰ BUHÂRÎ, *Sahîh*, Kitâbu’l-Ezân, s. 159, hadis no: 631.

¹⁴¹ MÜSLİM, *Sahîh*, Kitâbu’l-Hac s.943, Hadis no: 1297.

¹⁴² BUHÂRÎ, *Sahîh*, Kitâbu’l-Hudûd, s. 1680, hadis no: 6790. Lafız onundur. MÜSLİM, *Sahîh*,
Kitâbu’l-Hudûd s. 1312, hadis no: 1684.

¹⁴³ Yed ismi omuz içinde söylenir.

¹⁴⁴ CESSAS, Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî, Beyrut, Dâru
İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi, 1992, IV, s. 70.

kurallara aykırı davrandığı görülmektedir. Onlar mücmel ayetleri açıklarken ya sadece kendi içtihatlarına ya lafzın taşıdığı yalın manaya veya nassın yorumlanabilecek anlamlarından uzak olan anlama göre açıklamışlardır. Bu durum onları Kur'an ayetlerini anlamaktan uzaklaştırmaktadır.

B. Hâricîler'in Müfesser Bir Nassı Yorumlamaları

Hâricîler'in yöntemini ve Kur'an tefsirlerini araştıran bir kişi, onların nassların zahirine sıkı sıkıya bağlı oldukları ve onu yorumlama konusunda zorlanmadıkları bilinmesine rağmen mezheplerinin görüşlerini desteklemek gayesinden dolayı yöntemlerini çiğnememek için çok bir çaba göstermediklerini görür. Hatta onlar manası açık olan (müfesser) bir lafzı bile tevil ederler, nassın zahirini delilsiz ve sebepsiz yere sadece mezheplerini teyit amacı ile değiştirirler.

Mesela (وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلَحُوا بَيْنَهُمَا ...) “Eğer müminlerden iki topluluk birbirleriyle vuruşursa, onların aralarını bulun. Eğer onlardan biri öteki aleyhine sınır tanımazlık edip saldırırsa, azgınlık edenle, Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşın. Müminler ancak kardeşirler. Kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki size rahmet edilsin.” (Hucurât, 49/9, 10) ayetlerini şöyle tefsir ederler: Ayette geçen bağy/azgınlık yapıp haddi aşmak eyleminin mümin ismini gidermediğine delil olduğu söylense bile bu delil değildir. Çünkü ayetteki “Eğer müminlerden iki topluluk” ibaresinde onların mümin olarak isimlendirilmesi bağy (azgınlık) fiilinin ortaya çıkmasından önceki halleri itibariyledir. Yine ayetteki “Muhakkak ki müminler kardeşirler.” ibaresinde onların mümin olarak isimlendirilmesi de bağy (azgınlık) eyleminin ortaya çıkmasından önceki hal itibariyledir. Yine ayetteki “Kardeşlerinizin arasını düzeltin” ibaresi ise “onları daha önce oldukları hale gelmeleri için doğru yolu gösterin” manasındadır. Ya da burada mümin ifadesi ile kastedilen şey muvahhittir.¹⁴⁵

Onların manası açık olan (müfesser) bir nassı yorumlamaları konusunda şu ayet hakkındaki yorumları da örnek gösterilebilir: (ذَٰلِكَ جَزَاؤُهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا) (الْكَفُورَ) “Biz inkâr ve nankörlükleri sebebiyle onları böylece cezalandırdık. Zaten nankörlükte çok ileri gidenden başkasını cezalandırır mıyız?” (Sebe, 34/17) Onların bu ayetten delillendirerek çıkardıkları hüküm; büyük günah işleyenlerin kesin olarak cezalandırılacağıdır. Onlara göre Allah (c.c) ancak inkâr eden ve çok nankörlük

¹⁴⁵ ETFAFEYYÎŞ, *Himyânu 'z-Zâd*, XII, s. 517.

edeni cezalandıracağını haber vermiştir. Fasık kesin olarak cezalandırılacağına göre o kâfir olur.

Îcî (ö. 756/1355) Hâricîler'in bu ayet hakkında yaptıkları hatalı tefsir üzerine şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: Ayette geçen “kefûr” kelimesi sadece kâfir ve dinden dönmüş anlamında değildir. Onların bu yorumu ayetin zahiri manasının dışına çıkmaktadır. Çünkü “kefur” olmayanlar da cezalandırılır. (اليَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ) “Bugün her nefis kazandığı ile cezalanacak/ yani bugün her kişi, ne işlemişse onun karşılığını alacaktır...” (el-Mü'min, 40/17).¹⁴⁶

C. Hâricîler'in Delil ve İctihat Olmaksızın Hükmü Genel (Mutlak) Bir Nassı Sınırlandırması (Takyidi)

Hükmü genel bir nassın (mutlak) hükmünün sınırlandırılması meselesinin daha iyi anlaşılması için “Mutlak”, “Mukayyet” ve bu konudaki önemli şartlara kısaca işaret etmek gerekir.

Mutlak: Hakikati itibari ile bir cinsin içerisindeki fertlerden bir kayıt olmaksızın herhangi birini kapsayan lafızdır.¹⁴⁷ Suyutî (ö. 911/1505) mutlak lafzı şöyle tarif etmektedir: Âm ve hâs lafızlarda olduğu gibi mukayyet lafzının zıttı olarak kullanılır. O herhangi bir şeyle sınırlanmayan genel bir özelliğe işaret eden lafızdır.¹⁴⁸ Şevkânî (ö. 1250/1834) Mutlak lafzın; cinsi içerisinde ortak bir özelliğe işaret eden bir lafız şeklinde de tanımlandığını belirtmektedir.¹⁴⁹

Mutlak lafzın zıttına mukayyet denir. Mukayyet lafız: Genel bir bütünün içerisinde belirli bir kısmına işaret eden lafızdır. Sınırlılığı gösteren, umumileşmesini azaltan artı bir husus ona bitişmiştir.¹⁵⁰

Hâricîler'in pek çok Kur'an metnini tefsir etme yöntemlerinden birisi de: takyit etmeyi (sınırlandırma) gerektirecek bir delil olmadan Kur'an'da mutlak olarak zikredilen bir şeyi sınırlandırmalarıdır. Bu batıl yöntemi görüş ve düşüncelerine hizmet etmek için kullanmaktadırlar. Hatta bu yöntemi kullanmak için bir sebep olmasa veya manaya uzak bir ihtimal dahi bile olsa yahut apaçık tek gözle bile görülebilecek bir şey bile olsa kullanabilirler. Hâlbuki alimlerin çoğunluğuna göre;

¹⁴⁶ ÎCÎ, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, s. 389.

¹⁴⁷ İBN KUDÂME, Muveffeku'd-Din, Abdullah b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzır ve Cennetü'l-Menâzır fi Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi Ahmed b. Hanbel*, thk. Dr. Şaban Muhammed İsmail, Beyrut, Müessesetü'r-Reyyân, 1. Baskı, 1998, II, s. 100.

¹⁴⁸ SUYÛTÎ, *el-İtkân*, s. 483.

¹⁴⁹ ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhul ilâ Tahkiki'l-Hak min İlmi'l-Usul*, thk. Sami b. el-Arabî el-Eserî, Riyad Dâru'l-Fadîle, 1. Baskı, 2000, II, s. 709.

¹⁵⁰ BAĞDÂDÎ, el-İmam Abdülmü'min b. Abdülhak el-Hanbeli, *Teyşîru'l-Vusul ilâ Kavâidi'l-Usul*, şerh. Abdullah b. Salih el-Fevzan, Riyad, Daru'l-Fadîle, 1. Baskı, 2001, I, s. 330.

eğer mutlak bir lafzın sınırlanması gerektiğine işaret eden bir delil yoksa o lafzın mutlaklığı ile amel edilir.¹⁵¹

Hâricîler'in mutlak bir ayeti mukayyetleştirdikleri tefsir yorumlarından birisi şu ayet hakkındadır: (قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى) “De ki: Ben bu risalet ve irşat hizmetinden ötürü, sizden akrabalık sevgisinden başka beklediğim hiçbir karşılık yoktur.” (Şura, 42/23) Muhammed b. Yusuf Ettafeyyîş ayet hakkında şöyle demektedir: Hz. Peygamber'in (s.a) akrabalarına olması gereken sevgi Hz. Fatıma, Hz. Hamza, Hz. Abbas, onun oğlu... gibi (durumlarını) değiştirmeyen, kimseler için zorunludur. Sonrasında da Ehl-i Beyti sevmeye teşvik eden pek çok rivayeti zikretmektedir. Bunları zikrettikten sonra ise Ehl-i beyti şöyle açıklamaktadır: “Fakat Ehl-i beyt ile kastedilen durumlarını değiştirmeyen kimselerdir.” Ali ve onun gibi durumlarını değiştirenler bu hükmün dışındadırlar. Çünkü o Hz. Peygamber'in (s.a) “Onu öldüren cennete giremez” dediği kimseyi öldürmüştür.¹⁵²

Hâricîler'in mutlak bir hükmü mukayyet yaptıkları diğer bir ayet ise şudur: قُلْ أَدْعُو مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ عَلَى أَعْقَابِنَا بَعْدَ إِذْ هَدَانَا اللَّهُ كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي (الأَرْضِ خَيْرَانَ لَهُ أَصْحَابٌ يَدْعُونَهُ إِلَى الْهُدَى انْتَهِ) De ki: Allah'ı bırakıp da bize fayda veya zarar veremeyecek olan şeylere mi tapalım? Allah bizi doğru yola ilettikten sonra şeytanların saptırıp şaşkın olarak çöle düşürmek istedikleri, arkadaşlarının ise: «Bize gel!» diye doğru yola çağırdıkları şaşkın kimse gibi gerisin geri (inkârcılığa) mı döndürüleceğiz? De ki: Allah'ın hidayeti doğru yolun ta kendisidir. Bize âlemlerin Rabbine teslim olmamız emredilmiştir. (el-En'am, 6/71) Onlar ayette geçen (الْحِيرَانِ) şaşkın kimsenin Hz. Ali, onu hidayete çağıran arkadaşlarının ise Nehrevan ehli olduğunu söylediler.¹⁵³

Halbuki mutlak bir hükmün mukayyet bir hükme bağlanması meselesini kısaca ifade edecek olursak şöyle olması gerekir: Müçtehit delile baktığı zaman, ona dil bakımından mutlak bir lafız anlamı verir. Sonra ibarede mutlak hükmü sınırlayacak başka bir delil, ya da başka bir lafız bu mutlaklığı sınırlayacak bir delil bulur. O zaman mutlak olarak anlaşılan hükmün delile göre sınırlandırılarak anlaşılması gerekir. Fakat sınırlayan delil, kesin ve delaleti açık bir delil olmalıdır. Böyle olmazsa mutlak lafzın hükmünün mutlak olduğu hükmü, mukayyet lafzında

¹⁵¹ BAĞDÂDÎ, Abdülmü'min b. Abdülhak, *Teysîru'l-Vusul ilâ Kavâidi'l-Usul*, I, s. 331.

¹⁵² ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu 'z-Zâd*, XII, s. 227.

¹⁵³ EŞARÎ, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 102.

mukayyetlik hükmü devam eder. Çünkü Allah (c.c) bizlere Arapça olarak hitap etmiştir.¹⁵⁴

D. Hâricîler'in Mutlak Bir Lafzı Kendi İctihatlarıyla Sınırlandırmaları

Hâricîler'in içtihatla mutlak bir lafzı sınırlandırmaları konusunda en fazla göz önünde olan meselelerden birisi; Allah'ın ödülü (vaad) ve cezası (vaîd) konusu içeren Kur'an ayetlerini yorumlamadaki tutumlarıdır. Çünkü onlar Allah'ın zorunlu olarak müminleri cennetle ödüllendirmesi ve kâfirleri de cehennemle cezalandırması gerektiğini düşünmektedirler. Ayrıca onların zorunlu olarak cezalandırılması gerektiğini düşündükleri kâfirler arasında Allah tarafından günahlarının affedilmesinin uygun olmadığına hükmettikleri müminlerin günahkârları da bulunmaktadır. Bununla beraber onlar, dünya hayatında günahlarından tövbe etmedikleri sürece günah işleyenlerin günahlarının mağfiretinin caiz olmadığına hükmetmektedirler. Günahların bağışlanması ile ilgili Kur'an ayetlerinin hepsini tövbe ile sınırlarlar. Dünyada yapılan tövbe neticesinde günahların bağışlanması ile ilahi bir ikram olarak ahirette müminlerin günahkarlarının bağışlanması gibi bir ayrıma gitmemektedirler. Hatta ahirette de mağfiretin olabileceğini söyleyenlere saldırırlar.

Mesela şu ayet hakkında (وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوٰتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ) “Göklerde ve yerde her ne varsa Allah'ındır. Dilediğini bağışlar, dilediğini de azap eder” (Al-i İmran, 3/129) Muhammed Ettafeyyîş el-İbâdî şöyle demektedir: Dilediği kimseleri tövbeye muvaffak kılarak bağışlar, cezalandırılmasını dilediği kimseleri de tövbeye muvaffak kılmayarak azap eder. İtaatkâr ve sözünde vefalı kimselerin cezalandırılmaları hikmete uygun olmadığı gibi günahta ısrar eden günahkarlara da merhamet etmek hikmete uygun değildir. Allah'ın zalim olması mümkün değildir. Halbuki; iyi işler yapan kişinin iyiliklerini eksiltmek, kötü ameller yapan kişinin kötülüğünü de artırmak zulüm sayılır. Bu durum Allah için uygun değildir.

Yine Hâricîler (وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ) “...Ey insanlar! Siz içinizdeki şeyleri açığa vursanız da, gizleseniz de, Allah sizi onlardan dolayı hesaba çeker. Sonra dilediğini affeder, dilediğini azaba uğrattır...” (el-Bakara, 2/284) ayette tövbe etmeden ölmüş büyük günah işleyenlerin bağışlanmasının mümkün olduğuna dair bir delil olmadığını belirtirler. Ayrıca onlar

¹⁵⁴ ZERKEŞÎ, Bedruddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Bahrû'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, thk. Abdulkadir Abdullah el-Ânî, Hurgada-Mısır, Dâru's-Safve, 2. Baskı, 1992, III, s. 416.

bu ayetin dışında bu görüşlerine “Günahta ısrar eden helak oldu.” hadisini de delil olarak ileri sürerler.¹⁵⁵

Ayrıca (إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ) “Şüphesiz Allah bütün günahları bağışlar. Şüphesiz o çok bağışlayıcı, çok merhamet edendir.” (Zümer, 39/53) ayeti hakkında Hâricîler şu yorumu yapmaktadır: “Allah (c.c) tövbe etme şartıyla bütün günahları bağışlar. Bu sınırlandırmaya delil olan nasslar Kur’an ve sünnette birçok yerde vardır. Bundan dolayı mutlak hükme mukayyet sınırlandırılmış mana verilir. Kur’an’da günahların bağışlama şartı pek çok yerde zikredilmektedir. Ayetlerin zikredildiği yerde bu şart ta zikredilmiştir. Ayet zikredilse de şart zikredilmeyebilir, bazen bir delile binaen zikredilmemiş olabilir. Kur’an bir bütündür. Onun ayetleri birbiri ile çelişmez... Ayrıca kendisi bunu yasakladığı halde tövbesiz büyük günahları affedeceğini söylemek uygun değildir. Bu durumda insanlar büyük günahları işlemeye karşı cesaretlendirilmiş olur. Halbuki, affedilir düşüncesiyle günahlara karşı bir cesaret olmasın diye küçük günahlar bile gizlenir. Ayetin devamı buna işaret etmektedir: (وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ) “Rabbimize dönün ve O’na teslim olun.” (Zümer, 39/54) Ta ki tövbe etmeden bağışlanma elde etmeye Kâdî¹⁵⁶ gibileri umut bağlamasınlar.”¹⁵⁷

İbâdî mezhebine mensup tefsirci Ettafeyyîş de İbn Mesud ve İbn Abbas’ın kıraatleriyle¹⁵⁸ ayetin mutlak lafzını mukayyet olarak yorumladı: (يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا لِمَنْ) “Allah bütün günahları **dilediği kimse için** affeder”¹⁵⁹ (Zümer, 39/53) Yani affedilmesini dilediği kimseyi tövbeyle affeder... Ayetin sonundaki (إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ) “Şüphesiz o çok bağışlayan ve çok merhamet edendir.” cümlesi ise açıklama cümlesidir. Yani, günahları bağışlamanın tövbeyle olduğunu delillendirmektedir. Yani günahları affeder, tövbeleri kabul eder, çünkü büyük bağışlama ve yüce rahmet O’nun şanındandır. O’nun mülkü ve zenginliği geniştir. Ayette kastedilen mana şudur: Allah’a isyan eden kimsenin, Allah’ın kendisini affetmeyeceğini ve tövbesini kabul etmeyeceğini zannetmesinin caiz olmadığı hatırlatılmaktadır. İbâdîler topluluğu olarak bizim görüşümüz budur. Kâdî ve diğerleri ise şunu iddia eder:

¹⁵⁵ ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu’z-Zâd*, III, s. 443.

¹⁵⁶ Kâdî diyerek *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Tevîl* tefsirinin sahibi Kâdî Beyzâvî’yi (ö. 685/1286) kast etmektedir.

¹⁵⁷ ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu’z-Zâd*, XII, s. 72.

¹⁵⁸ Mütevatir olmayan iki şaz kıraattir.

¹⁵⁹ TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, XX, s. 230.

Tövbe olmaksızın da şirk¹⁶⁰ bağışlanabilir. Onların meşhur görüşleri şudur:¹⁶¹ Allah'ın bir olduğunu kabul eden kimse tövbe etmeden öldüğü zaman günahlarının affedileceği umut edilir. Allah (c.c) isterse günahı miktarınca azap eder, sonra onu cennete sokar. Dilerse onu affeder. Mezhebimizce ise:¹⁶² büyük günah işleyen kimse, tövbesiz ölürse onun affedileceği umulmaz.¹⁶³

Ayrıca Hâricîler'e göre (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ) “Şu muhakkak ki Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, ama bunun altındaki diğer günahları dilediği kimse hakkında affeder. Kim Allah'a ortak koşarsa büyük bir iftira etmiş, çok büyük bir günah işlemiştir.” (en-Nisa, 4/48) ayeti tövbe eden kişi hakkında nazil olmuştur. Yani günahından tövbe eden kimse bağışlanır. Ayet, tövbesiz mağfiretin caiz olduğunu ifade etmez.¹⁶⁴

Hâricîler'in, affedilmekten bahseden yukarıda geçen ayetlerde anlayışlarının temel dayanağı ve birçok ayette mezheplerine uygun olarak içtihatla mutlak lafızları sınırlandırmaları dikkat çekmektedir. Bütün bunlar, mutlak lafızları sınırlandırma konusunda veya mutlak lafızları olduğu gibi mutlak bırakma konusunda doğru kuralları ve yöntemleri uygulamadıklarından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda ise nassları mezheplerine uygun olarak yorumlarlar. Dünyadaki tövbe sonucunda affedilme hakkını elde etme ile kıyamet günü ahirette ilahi bir ihsan sonucunda gerçekleşen bağışlamayı birbirine karıştırdılar. Allah'ın vereceği ödül vaat ettiği bir lütuftur. Sözünde durmama Allah (c.c) için bir noksanlık olur. Ceza ise bir adalettir. Allah cezadan vazgeçip affedebilir. Cezalandırmama bir noksanlık değildir.

E. Hüküm ve Sebep Birliğine Rağmen Mutlak Lafzı Mukayyet Lafız Olarak Anlamamaları

Hâricîlerin Kur'an ayetlerini okurken mutlak ve mukayyet lafızlar karşısında sergiledikleri tutumlarında başka bir tavır daha görülmektedir. *Himyânu 'z-zâd* eserinin sahibi Hâricî müfessir Ettafeyyîş (وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا) “Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse başkasının yerine bir şey ödeyemez, kimseden şefaât kabul edilmez, hiç kimseden fidye alınmaz, hem onlara yardım da edilmez.” (el-Bakara, 2/48) ayetinin tefsirinde

¹⁶⁰ Şirkten kasıt günahıdır. Kâdî Beydâvî'nin görüşüdür ve ondan nakledilmiştir. Ehl-i sünnet'in geneli bu bağışlanmayı günah işleyen için kabul ediyor. Şirk için değil.

¹⁶¹ Hâricîlere muhalif olan Eh-i sünnet'i kastediyor. Nassın bağlamından bu anlaşılmıştır.

¹⁶² İbâdîlik mezhebini kast ediyor.

¹⁶³ ETТАFЕYЫШ, *Himyânu 'z-Zâd*, XII, s. 72.

¹⁶⁴ HÂRİSÎ, Salim b. Muhammed b. Süleyman el-İbâdî, *el-Ukûdu'l-Fıddıyye fi Usûli'l-İbâdiyye*, Saltanat-u Umman, Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1983, s. 258.

şöyle diyor: “Diyorlar ki: Şefaât ve fidye alınması adaletle gerçekleşecek midir? Kabul edilmeyecek midir? Ya da gerçekleşmeyecek midir? Tabi ki gerçekleşmeyecektir. Şefaate ehil olan melaikeler, peygamberler, âlimler ve salih insanlar günahkarlığı ortaya çıkmış kişilere şefaât etmezler.

Ayette geçen (وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ) “Ve kendisine şefaât fayda etmez.” ifadesi orada şefaatin olmadığının delilidir.¹⁶⁵ “Kendisine şefaât fayda vermez” ayetinde orada fayda sağlayacak bir şefaatin olmayacağıdır. Aslında burada şefaât olumsuz manada kullanılmıştır. Cümlede kabul edilmeyen bir şefaatin var olacağı kastedilmemektedir. Ayette müşrikler kastedilmektedir. Çünkü cehenneme girmek için ayağa kalkan kimseye şefaât edildiği gibi ona orada şefaât yoktur. Cehennemin girişinde ona hiçbir fayda yoktur. Şefaât ancak Allah’ın bir olduğunu kabul eden tövbe-kâr kimse içindir.”¹⁶⁶

Allah’ın (c.c) (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ) “İzni olmadan huzurunda şefaât etmek kimin haddine?” (el-Bakara, 2/255) ve (لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا) “Rahman’ın huzurunda, söz almış olanlar dışında hiç kimse şefaât hakkına sahip değildir.” (Meryem, 19/87) ayetlerinde bir takyit (sınırlandırma) zikredilmiştir. Bu ayetlerdeki şefaatin tefsiri şöyledir: Kıyamet günü şefaate şu kâfirler sahip olamayacaklar ancak Allah’a iman edenler ona sahip olabilecektir. Müminler kâfirlerle beraber zikredilmemiştir... Ya da mana şöyledir: şefaate sahip değillerdir, ancak Rahman’ın katından bir söz almış olanlar ona sahip olurlar.¹⁶⁷ Bu manayı şu ayet desteklemektedir: (وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ) “Müşriklerin Allah’tan başka yalvardıkları sahte tanrıların şefaât yetkileri yoktur. Ancak bilerek hak ve gerçeğe şahitlik edenler bunu yapabileceklerdir.” (Zuhuruf, 43/86)

İbn Abbas (r.a) (لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا) “Rahman’ın huzurunda, söz almış olanlar dışında hiç kimse şefaât hakkına sahip değildir.” (Meryem, 19/87) ayetinde geçen söz/ahit kelimesini kelime-i şahadet getirmek olduğunu söylemiştir. (Şefaât edecek kişi) Allah’ın kuvvet ve azametini sığırır. Allah’tan başka birisinden bir şey ummaz. İbn Cüreyc (ö. 150/767) ise (عَهْدًا) kelimesini salih amel olarak yorumlamaktadır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ İBN HAZM, *el-Fısal fi’l-Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal*, IV, s. 111.

¹⁶⁶ ETTAFEYYÎŞ, *Himyânu’z-Zâd*, XII, s. 299.

¹⁶⁷ TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, XV, s. 634.

¹⁶⁸ TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, XV, s. 633.

Bu meseleyi sınırlandırıcı ve açıklayıcı diğer bir ayet ise şudur: (يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا) “O gün, Rahman’ın şefaati izni verip sözünden razı olduğu kimselerden başkasının şefaati fayda vermez.” (Taha, 20/109)

Hâricîler ise şefaati, kendilerine göre kâfir olan büyük günah işleyenler ve küçük günah işlemeye devam edenlerin dışında sadece tövbe edenlerle sınırlandırarak onun değerini düşürürler. Ayrıca şefaate ilgili diğer ayetlerinde değerini düşürürler ve onları geçiştirirler. Onlara göre şefaatin bir faydası yoktur. Zaten dünya hayatında tövbe edeni Allah affeder! Hatta kötülüklerini iyiliğe çevirir!

F. Tahsis Edici Bir Delilin Varlığına Rağmen Hâricîler’in Âm Lafza Sarılmaları

Âm lafız¹⁶⁹ ile Hâs lafız¹⁷⁰ birbirinden ayırmak gerekir. Umumi anlamdaki bir ayetin hususileştirilmesi; nassın muhtemel manasına uygun ve hükmün hususileştirilmesinin doğru olacağına işaret eden Kur’an ve sünnetten bir delil ile yapılır. Bu, bütün tefsircilerin değindiği zorunlu olarak yapılması gereken bir uygulamadır. Fakat, bu uygulama, Hâricîler’in çoğunun riayet etme konusunda ihmalkâr davrandığı kurallardandır.

Bu durumun örneklerinden birisi; Allah’ın indirdiği ile hükmetmeyen herkesin kâfir olduğunu kabul etmeleridir. Hariciler, kişi Allah’ın indirdiği hüküm ile ister inkâr ettiğinden dolayı isterse de hatalı davranışından dolayı hükmetmesin hiçbir ayrıma tabi tutmadan bir açıklama da yapmadan herkesi aynı hükmün içine dahil etmektedirler.¹⁷¹ Bu hükme delil olarak ise aşağıdaki ayetleri göstermektedirler:

(وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ) “Kim Allah’ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar kâfirdirler.” (el-Mâide, 5/44)

(وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) “Kim Allah’ın indirdiğiyle hükmetmezse, işte zalimler onlardır.” (el-Mâide, 5/45)

(وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ) “Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlardır gerçek günahkarlardır!” (el-Mâide, 5/47)

Ayrıca onlar ayetleri umumileştirerek en uzak manasını aldılar ve şöyle dediler: “Ayetlerde, Allah’ın indirdiğinin dışındaki herhangi bir şeyle hükmeden kimsenin kâfir olduğu yazılmaktadır. Günah işleyen herkes, Allah’ın indirdiği

¹⁶⁹ Âm lafız, sözlük manası olarak; kapsamına giren bütün fertleri herhangi bir ayırım ve özel anlatım olmaksızın içine alır. BARDAKOĞLU, Ali, “Âm”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, II, s. 552.

¹⁷⁰ Hâs lafız: Tek bir manaya veya sınırlı sayıdaki fertlere delâlet etmek üzere konulmuş lafzı ifade eder. KOCA, Ferhat, “Hâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, XVI, s. 265.

¹⁷¹ CESSAS, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, IV, s. 92-94.

hükümün dışında başka bir şeyle hükmetmiştir. Bundan dolayı da kâfir olması gerekir.!”¹⁷²

Yukarıda geçen bu üç ayet, kendinden önceki ayetlerin delillendirmesi ve işareti ile Yahudilere mahsustur. Bu üç ayetten önce “Kuşkusuz biz Tevrat’ı indirdik.” İbaresini geçmektedir. Aralarında İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714) ve *Mevâkıf* adlı eserin sahibi İcî’nin de olduğu birçok ilim ehli böyle düşünmektedir.¹⁷³

Bu üç ayetin öncesinde geçen ayet ile tahsis edilmesini kabul etmeyen bazı âlimler ise kişiler Kur’an’da geçen bu ayetleri ret ve inkâr ederek, yaptıklarını helal sayarak yaparlarsa ayetlerin hükmü içine girerler diye tahsis etmişlerdir. Bunun dışında küfre girmezler.¹⁷⁴ Bu görüşü zikredenler İbn Mesud (r.a) ve Hz. Hasan (r.a) dır. İkrime’den (ö. 105/723) de böyle bir rivayet nakledilmektedir. Sahabe, selef imamları, ümmetin âlimlerinin geneli de bu görüşü teyit etmişlerdir. Onlardan bazıları şunlardır: İbn Abbas (r.a) bu ayetlerin tefsirinde kişi bunu yaptığında kâfir olur, demektedir. İbn Tâvûs (ö. 664/1266) ise, onun durumu Allah’ı, melekleri, kitapları ve resulleri inkâr eden gibi değildir.¹⁷⁵ Zira bu, İslam dininden çıkaran bir küfür değildir. Ancak küfür sayılmayacak bir inkardır, demektedir.¹⁷⁶ Atâ b. Ebu Rebah (ö. 114/732) ise şöyle demiştir: O küfür olmayan bir inkardır, zulümsüz bir zulümdür ve fasıklık sayılmayan bir günahdır.¹⁷⁷ Ali b. Hüseyin (ö. 94/712) şöyle dedi: inkâr, zulüm ve fiske şirk değildir.¹⁷⁸ O da, yukarıdaki ayetlerin tefsirinde bu görüşü söylemektedir. Hâricîler’in, bu ayetlerin tefsirindeki görüşleri İbn Arabî (ö. 638/1240), Râzî (ö.606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Atıyye (ö. 383/993) ve Cessas (ö. 370/981) gibi Ehl-i sünnet âlim ve müfessirlerin görüşlerine muhalefet etmektedir.¹⁷⁹

¹⁷² RÂZÎ, Fahrüddin, *Mefâtihu’l-Gayb*, VI, s. 12.

¹⁷³ İBN ATIYYE, Ebu Muhammed Abdülhak el-Endülüsî, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Azîz*, Riyad, Dâru İbn Hazm, ty, s. 546. İCÎ, *el-Mevâkıf fî İlmi’l-Kelâm*, s. 389.

¹⁷⁴ KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân (Tefsîru’l-Kurtubî)*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü’r-Risâle, 1. Baskı, 2006, VII, s. 497.

¹⁷⁵ TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, VIII, s. 466.

¹⁷⁶ HÂKİM, el-Hâfiz Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Baskı, 2002, II, s. 342, hadis no: 3219. İsnadı sahihtir. Buhârî ve Müslim bu hadisi tahric etmedi. Hadisçi Zehebî ise bu rivayeti kabul etmektedir.

¹⁷⁷ TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, VIII, s. 466.

¹⁷⁸ CESSAS, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, IV, s. 93.

¹⁷⁹ RÂZÎ, Fahrüddin, *Mefâtihu’l-Gayb*, XII, 6; KURTUBÎ, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’ân*, VII, s. 498; CESSAS, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, IV, s. 94; İBN ATIYYE, *el-Muharrerü’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Azîz*, s. 546.

G. İktizanın Delaleti Kuralına Karşısındaki Tutumları

Hâricîler'in nasları yorumlamada kullandıkları en bariz yöntemlerden birisi de iktizanın delaleti kuralıdır. Fakat onlar bu kuralı da nassın içerdiği manaya uygun olmayacak derecede aşırı derecede ve Arap diline uygun olmayan bir şekilde kullanmaktadırlar.

Onların bu tür tevillerinin örnekleri çoktur. Bu örneklerin bir kısmı şunlardır: (ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَفُورَ) “Nankörlük ettiklerinden ötürü onları böyle cezalandırdık; biz nankörden başkasını cezalandırır mıyız?” (Sebe, 34/17) ayetinden kendi mezheplerinin görüşü olan büyük günah işleyenin cezalandırılması gerektiği hükmünü şu şekilde delillendirirler: Allah (c.c) Kur'an'da sadece “çok nankörlük yapan/çok inkâr eden” kişinin cezalandırılacağını haber vermektedir. Günahkârın cezalandırılacağı kesin olduğu için o da kâfir olur. Zira (الْكَفُورَ) “el-kefûr” kelimesi ile sadece kâfir ve mürtet kastedilmemektedir. Çünkü kafirin dışında da karşılığı/cezası verilecek olanlar vardır. Mesela sevap olarak karşılık alacak olanlar da bulunmaktadır. Nitekim Allah (c.c) şöyle buyurmaktadır: (الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ) “Bugün her can, kazandığının karşılığını/cezasını alır.” (Mü'min, 40/17)¹⁸⁰

(وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ) “Kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar kâfirdirler.” (el-Mâide, 5/44) ayetini ise şöyle yorumlamaktadırlar: Allah'ın indirdiğinin dışında başka bir şeyle hükmeden herkes kâfirdir. Günah işleyen herkes, Allah'ın indirdiği kuralların dışında başka bir kuralla hükmetmiştir, bundan dolayı onların da kâfir olması gerekir.¹⁸¹

Hâricîler, Hz. Ali (r.a) aleyhinde ise şöyle bir delillendirmede bulundular: O, tahkim olayında “müminlerin emiri” sıfatını kendi namından sildi. O müminlerin emiri değilse o zaman kâfirlerin emiridir!¹⁸²

Bu konuda İbn Teymiyye şöyle demektedir: İlk bidat Hâricîler'in uydurdukları bidattir. Bu da onların Kur'an'ı yanlış anlamalarından ortaya çıkmıştır. Kur'an'dan kendisinin kastetmediği bir mana çıkardılar ve günah işleyenlerin kafir kabul edilmesi gerektiğini zannettiler. Mümin kişinin sadık, samimi ve takvalı bir

¹⁸⁰ İCÎ, *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, s. 389.

¹⁸¹ RÂZÎ, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII, s. 6.

¹⁸² İBNİ KESİR, el-Kureşî ed-Dımeşki, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, X, s. 565; NESÂÎ, *Hasâisu Emiri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, thk. Abdurrahman Hasan Mahmud, Kahire, Mektebetü'l-Âdâb, ty, s. 195-200

mümin olması gerektiğini söylediler. Onlara göre; eğer mümin samimi ve takvalı değilse kâfirdir ve ebedi olarak cehennemde kalacaktır.¹⁸³

IV. NÂSİH VE MENSÛH NASS KARŞISINDAKİ TUTUMLARI

Neshin kısaca; kaldırmak, değiştirmek, dönüştürmek ve götürmek anlamları bulunmaktadır.¹⁸⁴ Alimler; nâsih ve mensûhu bilmeden Allah'ın kelamını tefsir etmenin caiz olmadığını belirtmektedirler. Hz. Ali (r.a) bir kıssacıya şöyle demiştir: Sen nâsih ve mensûhu biliyor musun? Kıssacı: Hayır, deyince Hz. Ali (r.a) ona “helak oldun ve helak ettin” demiştir.¹⁸⁵

Suyutî neshin varlığı hakkında icma olduğunu söyleyerek, Kur'an'da üç çeşit nesh olduğunu zikretmektedir. Bunlar: Emzirme ayetinde olduğu gibi tilavet ve hükmün beraber nesh edilmesi, miras ve haram aylarda savaşla ilgili hükümler içeren ayette olduğu gibi tilavetin kalıp, hükmün nesh edilmesi ve son olarak evli iken zina edenin recm edilme hükmünün var olduğu söylenen ayette olduğu gibi hükmün kalıp, tilavetin nesh olmasıdır.¹⁸⁶

Hâricîler, zinanın hükmünün başka hükümlerde olmadığı kadar detaylı olarak anlatıldığını delil göstererek recm hükmünün meşru olmadığına hükmettiler ve şöyle dediler: Recm cezası cezaların en yükseği ve en şiddetlisidir. Eğer meşru olsaydı Kur'an'da zikredilmesi gerekirdi.¹⁸⁷ Bundan dolayı onlar recm hükmünün meşru olmadığı düşüncesindedirler!

Sanki Hâricîler'in bu durumu Hz. Ömer'e ilham edilmiş gibi İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayette onun şöyle dediği aktarılmaktadır: Allah (c.c) Hz. Peygamber'i (s.a) hak üzere gönderdi ve ona Kur'an'ı indirdi. İndirdiği ayetler arasında recm ayeti de vardı. Biz bu ayeti okuduk ve ezberledik.¹⁸⁸ Hz. Peygamber (s.a) recmi uyguladı, ondan sonra biz de uyguladık. Korkarım ki üzerinden uzun zaman geçer de şöyle diyenler çıkar: “Allah'ın kitabında recmi göremiyoruz.” Böylece Allah'ın (c.c) kitabında indirdiği farzı terk ederek dalalete düşerler. Eğer evli olan erkek veya kadının zina ettiği bir delille, hamilelikle ve itirafla ortaya çıkarsa, onlara recm uygulamak Allah'ın kitabında vardır ve haktır. Allah'a yemin

¹⁸³ İBN TEYMİYYE, *Mecmû'ul-Fetâvâ*, XIII, s. 20.

¹⁸⁴ RÂZÎ, *Muhtârû's-Sihâh*, “nsh” md.

¹⁸⁵ SUYÛTÎ, *el-İtkân*, s. 462.

¹⁸⁶ SUYÛTÎ, *el-İtkân*, s. 471.

¹⁸⁷ SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, *Revâiu'l-Beyân Tefsîru'l-Âyâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân*, II, s. 21.

¹⁸⁸ Tilaveti mensuh ayeti kast ediyor: “Erkek ve kadın iki yaşlı (evli) zina ederse, her ikisini de recim edin” Kütüb-ü sitte de birçok hadis rivayet edilmiştir.

ederim ki insanlar, Allah'ın kitabına ekleme yapıldı, diyecek olmasalardı, onu oraya yazardım. Bu rivayeti “Kütübü Sitte” yazarları kitaplarına almıştır.¹⁸⁹

Hâricîler, şu ayetin tefsirinde de neshi göz ardı etmektedirler: (إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا أَلَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ) “Dinlerini parça parça edip, grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur” (el-En’am, 6/159) Onlar ayeti şöyle yorumlarlar: “Ayet büyük günah sahipleri için şefaatin olmayacağını söyleyen ayet gibi bir ayettir. Ayette sen onlardan her yönden berisin, manası kastedilmektedir. Hz. Ömer ve Ebu Hureyre’den nakledilen rivayetlerden ayetin bu ümmetin bidat ehli hakkında varit olduğu öğrenilmektedir.”¹⁹⁰

Aslında bu ayet savaşıma ayetiyle¹⁹¹ nesh edilmiştir. Ayrıca ayet bidat ehlinde değil de Yahudi ve Nasranîlerden bahsetmektedir. Emredilen şey ise onları ve onlarla savaşmayı bir kenara bırakmaktır.

Netice itibari ile belki de Hâricîler’in Kur’an ilimlerine olumsuz bir tesiri olmuş olabilir. Onların içerisinde aynı düşüncelere sahip hiçbir sahabe yoktur. Tam aksine Hâricîler sahabelerden ayrılmış ve onları küfür ile itham etmişlerdir. Aynı şekilde ilim ve marifette de sahabelerden ayrılmış ve onlara aykırı davranmışlardır. Eski Hâricîler’in¹⁹² arasında sahabelerin de bulunduğu iddialarına gelince ise bu iddia kesin olarak doğru değildir. Çünkü İbn Abbas’ın (r.a) onlarla yaptığı tartışmalardaki konuşmaları bu iddiayı yalanlamaktadır.¹⁹³

V. TEFSİRDE KIRAATLARA GÜVENMEMELERİ

Hâricîler’in genel olarak Kur’an ayetlerini yorumlarken kıraatleri dikkate almadıkları görülür. Bu konuda şu ayet hakkındaki görüşleri örnek verilebilir:

(إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا أَلَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ) “Dinlerini parça parça edip, grup grup olanlar var ya, senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur” (el-En’am, 6/159) Onlar ayeti şöyle yorumlarlar: “Ayet büyük günah sahipleri için şefaatin olmayacağını söyleyen nassa benzer bir nasstır. Ayette sen onlardan her yönden uzaksın, manası kastedilmektedir.”¹⁹⁴

¹⁸⁹ BUHÂRÎ, *Sahîh*, hadis no: 6829-6830, MÜSLİM, *Sahîh*, hadis no:1691, Lafız Ebu Dâvud’un *Sünen*’ine aittir. Hadis no: 4418.

¹⁹⁰ ETTAFEYYÎŞ, *Himyânu’z-Zâd*, VI, s. 274.

¹⁹¹ VÂHİDÎ, *el-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, thk. Safvan Adnan Davudî, Şam, Dâru’l-Kalem, 1. Baskı, 1995, I, s. 348.

¹⁹² HÂRİSÎ, *el-Ukûdu’l-Fıddiyye fî Usûli’l-İbâdiyye*, s. 64.

¹⁹³ NESÂÎ, *Hasâisu Emîri’l-Mü’minîn Ali b. Ebî Tâlib*, s. 195-200. Rivayetin senedi hasen derecesindedir.

¹⁹⁴ ETTAFEYYÎŞ, *Himyânu’z-Zâd*, VI, s. 274.

Hâricîler'in bu ayette kıraatlere riayet etmemeleri konusunda Begavî (ö. 516/1122) *Meâlimu't-tenzil*¹⁹⁵ adlı tefsirinde şöyle demektedir: “Kıraat imamlarından Hamza ve Kisâi, En'am suresi 159. ve Rum suresi 32. ayette geçen (فَرَّقُوا) fiilini “Ferraku” şeklinde değil de (فَارَّقُوا) “Fâreku” şeklinde elifli okudu. Yani o zaman mana “dinlerini parçaladılar değil, dinlerinden çıktılar ve onu terk ettiler” demek olur. Diğer kıraat imamları ise “ferreku” şeklinde şeddeli okudular. O zaman mana; Tek din olan Hz. İbrahim'in (s.a) hanif (tevhit) dinini birçok dine çevirdiler. Bir topluluk bu dini Yahudilik yaptı, bir başka topluluk ise Nasranilik yaptı. Allah'ın (c.c) şu sözü bu manayı göstermektedir: (وَكَانُوا شِيَعًا) “Yani çeşitli fırkalar oldular.” (el-En'am, 6/159) Yani, farklı farklı gruplar oldular. Ayrıca Mücahit, Katâde ve Süddî'ye göre de bu ayette kastedilen fırkalar Yahudi ve Nasranîlerdir.

Onların bu ümmetin bidat ve şüphe sahibi kişiler olduğu görüşüne gelince bu görüş hakkında Ömer b. Hattab'dan (r.a) şöyle bir rivayet nakledilmiştir: “Allah Resulü (s.a) Hz. Aişe'ye (r.a) “Ey Aişe! (إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا) ayetinde geçenler bu ümmetin bidat ehli ve hevasına uyanlarıdır.”¹⁹⁶

Bütün hal ve durumlarda Hâricîler bu ayetin siyakında Yahudi ve Nasranîlerin kast edildiğini görmezlikten gelmektedirler. Ayrıca Kıraat imamları olan Hamza ve Kisâi'nin mütevatir kıraatlerini de göz ardı etmektedirler. Onlar ayette, sünnetten uzaklaşan ve Hz. Peygamber'in (s.a) de onlardan uzak olduğu sapık grupların kastedildiğini belirtmektedirler. Onlar burada mütevatir kıraatlere bile itibar etmemelerine rağmen, onların bir kısmı¹⁹⁷, mezhep görüşlerine uygun olunca mütevatir olmayan şaz kıraatlere bile itimat etmektedirler. Mesela, İbn Mesud (r.a) ve İbn Abbas'a (r.a) dayandırılan (إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا) “Allah, bütün günahları affeder.” (Zümer, 39/53) ayetinin sonuna eklenen ve (لِمَنْ يَشَاءُ) şeklinde okunan şaz kıraate¹⁹⁸ itibar ederek “Allah bütün günahları dilediği kimse için affeder.”¹⁹⁹ derler ve ayeti şu şekilde yorumlarlar: “Allah tövbeyle dileği kimseleri affeder.”²⁰⁰ Hâlbuki bu kıraat şaz bir kıraattir. Başka ayette mütevatir bir kıraate itibar etmezken bu ayette görüşlerini desteklediği için şaz bir kıraate bile itibar etmektedirler.

¹⁹⁵ BEGAVÎ, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mesud, *Meâlimu't-Tenzil (Tefsîru'l-Begavî)*, thk. Muhammed en-Nemr, Osman Damîriyye, Süleyman el-Harş, Riyad, Daru Tayyibe, 1989, III, 208.

¹⁹⁶ İbn Kesir rivayeti İbn Mürdeveyh'den nakletmektedir. Fakat o, bu hadisin garib hadis olduğunu ve merfu bir hadis olmadığını söylemektedir. Bkz. İBN KESİR, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 197.

¹⁹⁷ Yusuf b. Ettafeyyîş el-İbâdî

¹⁹⁸ Bunlar mütevatir olmayan iki şaz kıraattir.

¹⁹⁹ TABERÎ, *Câmiu'l-Beyân*, XX, s. 230.

²⁰⁰ ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu'z-Zâd*, XII, s. 72.

Bu bölümde Hâricîler'in, Ehl-i sünnet âlim ve müfessirlerinin uygulamalarına aykırı olan, nassları yorumlama yöntem ve araçlarını, nasslarla olan ilişkilerini sağlam nakillerden öğrenmemizle beraber şu ortaya çıkmaktadır: Hâricîler'in Kur'an ayetlerini yorumlama konusunda en büyük hedefleri Allah'ın (c.c) kelamında kastettiği şeyleri anlamaya çalışmak değil, kendi mezhep yöntemlerinin ve görüşlerinin doğru olduğunu mümkün olduğu kadar Kur'an'dan delillendirmektir. Bu gayeleri, Kur'an'ı sünnetle, sahabe görüşleriyle veya kıraatlerle tefsir etme konusunda bazen uyguladıkları bazen de uygulamadıkları delillendirmeler de daha net görülmektedir. Hâricîler'in tefsir yöntem ve vasıtaları konusundaki tutumları böyledir. Bundan sonraki bölümde ise Hâricî tefsirlerinin genelindeki ayırt edici hususlar, özellikler ve genel tanımlamalar kısaca ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂRİCİLER'İN KUR'AN AYETLERİNİ TEFSİR ETMELERİ

KONUSUNDAKİ GENEL HUSUSLAR VE TANIMLAMALAR

I. MEZHEP TEFSİRİ

Hâricîler'den nakledilen tefsir metinlerine bakıldığında mezhep görüşlerinin bu metinlere hâkim olduğu anlaşılabacaktır. Mesela Hâricîler'in çoğunluğu büyük günah işleyenin kafir olduğu ve ebedi olarak cehennemde kalacağı konusunda görüş birliği içerisindeyler. Ayrıca Hâricîler'in en belirgin özellikleri, Müslüman alimlerin çoğunluğunun kabul ettiği görüşün zıttı olan; büyük günah işleyenlerin kafir kabul edildiği görüşü benimsemeleridir. Hâricîler'in bir diğer belirgin özellikleri ise Kur'an metninin zahirine sıkı sıkıya bağlı olmalarıdır. Halbuki onlar Kur'an metnini mezheplerinin görüşlerine uygun olarak yorumlamak için zahiri mananın çok uzağında yorumlamalar da yapmaktadırlar.

Hâricîler'in günah veya büyük günah işleyeni kafir olarak kabul etmelerinin delillerine bakıldığında öncelikli olarak şu ayeti delil getirdikleri görülmektedir: (يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ) “O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara, “İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın” denilir.” (Al-i İmran, 3/106)

Hâricîler ayetle alakalı olarak şöyle demektedirler: “Günahkârın yüzü beyazlamaz aksine onun yüzünün siyahlanması gerekir. Ayrıca bundan dolayı da kafir olarak isimlendirilmesi gerekir. Yani ayet küfürden dolayı yüzü siyahlanan kişiyi açıklamaktadır.”²⁰¹ İcî ise şöyle demektedir: Her günahkâr için aynı şeyi söyleyemeyiz. Çünkü bu ayet bazı kafirler hakkında nazil olmuştur. Bundan dolayı da ayette şöyle denilmektedir: (أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ) “İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi?”²⁰²

Diğer bir delillendirmelerinde ise (وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُّسْوِرَةٌ * صَاحِكَةٌ مُّسْتَبْشِرَةٌ وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُّكْوِرَةٌ * عَلَیْهَا غَبَرَةٌ * تَرَهَقُهَا قَتَرَةٌ * أُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجَرَةُ) “O gün birtakım yüzler parlak, güleç ve sevinçlidir. Yine o gün birtakım yüzleri de keder bürümüş, hüzünden kapkara kesilmiştir. İşte bunlar kâfirlerdir, günahkârlardır.” (Abese, 80/38-42) ayetleri ile

²⁰¹ HASAN, Sâmî Atâ, *el-Havâricu ve't-Te'vilâtühümü'l-Münharifetü li'Âyâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 2015, s. 32.

²⁰² İCÎ, *el-Mevâkif*, s. 390.

alakalı şöyle demektedirler: “Kafirin parlak yüzlü ve sevinçli olması mümkün değildir. Büyük günah sahibinin de cezalandırılması gerekmektedir. Bu ayet ise cezalandırılan herkesin kafir olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı da bütün günahkarların kafir olması gereklidir.”²⁰³

Ehl-i sünnet ise Abese suresindeki bu ayetlerin açıklamasında şöyle demektedir: “Ayetin siyakında müminlerin ve kafirlerin ahiretteki durumu açıklanmaktadır. Müminlerin yüzleri beyazladığında onlarda neşe ve sevinç ortaya çıkmaktadır. Kafirlerin ise yüzleri siyahlaştığında toza bürünür. Buradaki ifade müminlerin günahı ile alakalı bir açıklama değildir. Bu ifade yaptıkları işlerle günaha batmış kafirlerle alakalıdır.”²⁰⁴ Hâricîler’in bu ayet ile ilgili tefsirleri ayetin siyakını dikkate almayıp onunla çelişmektedir. Ayrıca ayetin muhtemel mananın dışında başka bir manaya hamledilmesi konusunda olduğu gibi birçok yönden dolayı da doğru bir yorumlama ve tefsir değildir.

Yine Hâricîler Al-i İmran suresinin 97. ayetindeki (وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ) “Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir.” (Al-i İmran, 3/97), ibareyi şöyle yorumlamışlardır: “Allah (c.c) haccı terk edeni kafirlik özelliği ile haccı terk etmeyi de günah olarak nitelendirmiştir. O zaman bütün günah işleyenler kafirdir.”²⁰⁵

Ehl-i sünnet alimleri ve tefsircileri ise ayet ile alakalı şöyle demektedirler: “Ayet kafirlikle alakalı değildir ve hac yapmayanın durumunu da ifade etmemektedir. Ayetteki küfür vasfı, haccın farz oluşunu inkâr edenler ve zorunluluğunu kabul etmeyenler ile ilgilidir.”²⁰⁶ Ayetin devamında uyarı ve sakındırma bulunmaktadır. Hac meselesi ile ilgili olarak Hz. Peygamber’den (s.a) şu hadis nakledilmektedir: “Kim, yeterli yiyeceğe ve kendisini Allah’ın evine ulaştıracak bir bineğe sahip olduğu halde haccetmezse, ha Yahudi ha Hristiyan olarak ölmüş, fark etmez.”²⁰⁷

Hâricîler’in bu çerçevedeki görüşleri şu ayet ile çelişmektedir: (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا) “Allah, kendisine ortak

²⁰³ RÂZÎ, Fahreddin, *et-Tefsiru’l-Kebir*, Beyrut, Dâru Kütübi’l-İlmiyye, s. 60.

²⁰⁴ İBN KESÎR, *Tefsiru İbn Kesîr*, s. 384; TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, XXIV, s. 127.

²⁰⁵ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, II, s. 305.

²⁰⁶ İBN KESÎR, *Tefsiru İbn Kesîr*, s. 384.

²⁰⁷ TİRMİZÎ, *Sünen-i Tirmizî*, “Hac”, 3; İBN KESÎR, *Tefsiru İbn Kesîr*, s. 384. Hadisin ravilerinin zayıf ve bilinmeyen kimseler olduğu söylenmektedir. Buhârî, hadisin ravilerinden birisi olan Hilal’in “Münkuru’l-Hadis” (hadisi kabul edilmeyen) biri olduğunu söylemektedir.

koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah’a ortak koşarsa büsbütün sapıtmıştır.” (en-Nisa, 4/116), Bu ayet Allah’ın affetmeyeceği günahın şirk olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında Allah (c.c) büyük günah bile işlemiş olsa istediği kimsenin günahını kendinden bir lütuf olarak bağışlar. Sünnet de bu görüşü teyit etmektedir. Ebu Zer’den (r.a) rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber (s.a) şöyle demektedir: “Herhangi bir kul “lailahe illallah derse sonrasında da Kul bu hal üzere öldüğü takdirde cennete girer.” Dedim ki: “Zina ve hırsızlık yapmış olsa da cennete girer mi?” Resulullah (s.a) de dedi ki: “Zina ve hırsızlık yapmış olsa da cennete girer.” Dedim ki: “Zina veya hırsızlık yapmış olsa da cennete girer mi?” Resulullah (s.a) de dedi ki: “Zina ve hırsızlık yapmış olsa da cennete girer.” Dedim ki: “Zina veya hırsızlık yapmış olsa da cennete girer mi?” Resulullah üçüncüsünde şöyle dedi: “Ebu Zer’in burnu yerde sürtülsün ki zina ve hırsızlık yapmış olsa da cennete girer.”²⁰⁸

Râzî, Nisa suresinin 116. ayetindeki (إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ) “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar” (Nisâ 4/116), ibarenin, Ehl-i sünnet’in “büyük günah işleyenlerin de affedilebileceği ve ister tövbe edilmiş olsun isterse edilmemiş şirkin dışındaki bütün günahların bağışlanacağı” konusundaki görüşlerinin en kuvvetli delili olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁹

Âlûsî ve Beydâvî ise ayetin Mutezilenin görüşüne karşı delil olarak zikredildiği gibi Hâricîler’e ve bütün günahların şirk olduğunu sahibinin de ebedi olarak cehennemde kalacağını iddia edenlere karşı da delil niteliği taşıdığını düşünmektedir.²¹⁰

Hâricîye fırkası içindeki grupların kendi aralarında, büyük günah işleyenin kafir olarak kabul edilmesi meselesinde kişisel görüşlere dayanan bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Bu fırkalardan her biri nasları kendi inançlarına indirgemektedirler. Ezârika kolu, ister büyük isterse de küçük günah işlemiş olan herkesi ve çocuklarını müşrik kabul etmektedir. Bundan dolayı da kendilerine muhalif olanların çocuklarının öldürülmelerini helal kabul etmektedirler.²¹¹ Şehristânî’nin zikrettiğine göre, Ezârika büyük günah işleyenlerin İslam milletinden çıkıp ebedi olarak

²⁰⁸ BUHÂRÎ, *Sahih*, “Libas” 5827. hadis; MÜSLİM, *Sahih*, “el-Elfâzu mine’l-Edeb” 2246. hadis.

²⁰⁹ RÂZÎ, Fahreddin, *et-Tefsiru’l-Kebîr*, Beyrut, Dâru Kütübî’l-İlmiyye, XI, s. 46.

²¹⁰ ÂLÛSÎ, *Ruhu’l-Meânî*, VI, s. 78, BEYDÂVÎ, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vîl*, II, s. 78.

²¹¹ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, s. 122.

cehennemde kalacak olan kafirlerden oldukları konusunda icma etmektedirler.²¹² Süfriyye koluna gelince ise onlar da Ezârika'nın söylediklerinin aynısını söylemektedirler. Ancak Süfriyye çocukların öldürülmesini helal kabul etmemektedir.²¹³

Yine Süfriyye ve Beyhesiyye kolları bir kişi günah işlerse sorumlu kişiye çıkarılıp had uygulanmadan onun kafir olduğuna şahitlik etmemektedir. Ayrıca Beyhesiyye kolunun bir kısmı “imam (lider) inkâr ederse raiyetinin de inkâr etmiş sayılacağı” görüşündedir.²¹⁴

Çoğunluğu büyük günah işleyenlerin hepsini kafir olarak nitelendiren İbâdiyye'nin son temsilcileri ise günahkarların ve Müslümanların geri kalan kısmının dini anlamda kafir olmadıklarını ancak Allah'ın nimetlerini inkâr ettiklerini söylemektedirler.

Hâricîye fırkasının radikal kollarından bir kısmının, büyük günah işleyenleri gusül edilmeyecek, kefenlenmeyecek, namazı kılınmayacak, Müslümanların mezarlıklarına gömülmeyecek ve ahirette de ebedi olarak cehennemde kalacak olan kafirler gibi kabul ettikleri nakledilmektedir. Bununla da kalmayarak büyük günah işleyen birisini gördüğümüzde onu öldürürüz, demektedirler. Çünkü onlara göre o kişi mürteddir (dinden dönmüştür) ve kanı helaldir.²¹⁵ Hâricîye'den olan Necdet kendilerinden olup da yasakları çiğneyenleri temize çıkararak onlar hakkında şöyle demektedir: “Umulur ki Allah (c.c) onları günahlarından dolayı cehennem ateşinden başka bir ateş ile cezalandıracak sonra cennete sokacaktır.”²¹⁶

Ehl-i sünnet'in büyük günah işleyenlerin durumu hakkındaki görüşü ise iki farklı şekildedir. Birincisine göre; şirk en büyük günahdır ve net olarak büyük günah olarak isimlendirilir. Şirke sahip olanda ebedi olarak cehennemde kalacak bir kafirdir. Bunun ile ilgili olarak Nisa suresi 116. ayette şöyle denilmektedir: (إِنَّ اللَّهَ لَا (يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ إِثْمًا عَظِيمًا) “Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka günahları dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah'a ortak koşarsa büsbütün sapıtmıştır.” (en-Nisâ, 4/116).

²¹² ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, s. 122.

²¹³ BAĞDÂDÎ, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 61, 85, 100.

²¹⁴ MA'MER, Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırak'l-İslâmiyye*, Mektebetü't-Dâmirî, s. 41, 88, 272; ÎCÎ, *el-Mevâkif*, s. 425.

²¹⁵ SAKKÂRÎNÎ, Muhammed b. Ahmed b. Salim, *el-Akîdetü's-Sakkârîni*, Şerh. Muhammed b. Salih Useymin, 2001, s. 379.

²¹⁶ İBN CEVZÎ, *Telhîsu'l-İblîs*, s. 93; BAĞDÂDÎ, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, s. 83.

İkincisine göre ise; hadisi şeriflerde geçtiği üzere şirkin dışında da büyük günahlar bulunmaktadır. Mesela adam öldürmek, zina etmek, sihir yapmak, faiz, yalancı şahitlik vb. günahlar da büyük günahlardandır. İşte şirkin dışındaki bu gibi diğer büyük günahları işleyen mümindir. Büyük günah, işleyen kişiyi iman dairesinden çıkarıp küfre sokmaz. Çünkü imanın hakikati olan “tasdik” devam etmektedir. Fakat işlediği gûnahtan dolayı cezalandırılır.

Bu konuda sünnetten öne sürülen delil ise Enes b. Malik’ten (r.a) nakledilen şu hadistir: Hz. Peygamber (s.a) şöyle dedi: “Kim, kalbinde arpa tanesi ağırlığınca iyiliği olduğu halde “La ilahe illallah” derse cehennemden çıkar. Sonra kim kalbinde buğday tanesi kadar iyilik olduğu halde “La ilahe illallah” derse cehennemden çıkar. Sonra da kimin kalbinde zerre kadar iyilik olduğu halde “La ilahe illallah” derse cehennemden çıkar.”²¹⁷ Bunun dışındaki pek çok hadis meseleyi açıklamaktadır. Müslümanların da bu meselede icması bulunmaktadır. Ayetlerde günahkârlar için de iman lafzı kullanılmıştır. Mesela Bakara suresi 178. ayette (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ ۖ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ ۚ وَالْأُنثَىٰ بِالْأُنثَىٰ ۚ فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ ۚ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ۚ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ ۚ فَمَنِ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ) “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (kısas edilir). Ancak her kimin cezası, kardeşi tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraf) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır.” denilmektedir. Yine Tahrir suresi 8. ayette ise günahkarlarla alakalı şöyle denilmektedir. (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) “Ey iman edenler! Allah’a içtenlikle tövbe edin. Umulur ki, Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter, peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri utandırmayacağı günde Allah sizi, içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokar. Onların nurları önlerinden ve sağlarından aydınlatır, gider. “Ey Rabbimiz! Nûrumuzu bizim için tamamla, bizi bağışla; çünkü senin her şeye hakkıyla gücün yeter” derler.”

İlk ayette katile müminlerin kardeşi sıfatı ile hitap edilmektedir. İkinci ayette ise günahkara müminlik özelliği ile hitap edilmekte ve tövbe etmesi istenmektedir.²¹⁸ *Akîdetü’-Tahâvî*’nin şerhinde söylenildiği gibi meselenin özeti şudur: “Küfrün

²¹⁷ MÜSLİM, *Sahih*, 317. hadis; BUHÂRÎ, *Sahih*, 7015. hadis.

²¹⁸ NESEFÎ, Necmeddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed, *el-‘Akîdetü’n-Nesefiyye*, Şerh. Sadettin et-Taftazânî, s. 257.

manası bellidir. Ancak (الضلال) sapkınlık küfür manasına da gelebilir günah manasına da gelebilir. Yine aynı şekilde (الفسق) kelimesi de (فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ) “rabbinin emrinin dışına çıktı” (Kehf, 18/50), ayetinde Şeytan’ın Allah’ın emrine karşı çıkmasını ifade için küfür manasında kullanıldığı gibi Nur suresinin 4. ayetinde (وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ) “işte onlar günahkarlardır” (en-Nur, 24/4), denilerek iffetli kadınlara iftira atanların günahkâr oldukları manasında kullanılmıştır.”²¹⁹

Aynı şekilde (ظَلَمَ) “zûlm” ifadesi de bazen şirk manasında kullanılır. (إِنَّ الشِّرْكَ) “Şirk büyük bir zulümdür” (Lokman, 31/13), ayetinde de bu manadadır. Bazen ise (فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ) “Onlardan kimi kendisine zulmeder” (Fâtır, 35/32), ayetinde geçtiği gibi şirk manasının dışında günah anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca büyük günah işleyen kişiye de “zâlim” denilir. Çünkü o, herhangi bir şeyi koyulması gereken yerden başka bir yere koymuştur. Zâlimin kelime manası da budur. Bundan dolayı kafire de “zâlim” denilir. Çünkü o, Allah’ın hakkı olduğu halde onun dışındakilere ibadet etmektedir. Hâricîler ise bu görüşlere muhalefet etmiş ve bu terimleri birbirine karıştırıp yanılgıya düşmüşlerdir.

Hâricîler’in kendi görüşlerini teyit etmek için, büyük günah işleyen kafir olduğu ve tövbe etmeden öldüğünde ebedî olarak cehennemde kalacağı konusunda yaptıkları tevil, kabul edilen bir tevil değildir. Aksine o Kur’an ayetlerinin manasını tahriftir. İnsanların davet edilip teşvik edildiği hak yoldan ayrılarak batıl bir yola girmedir. Hâricîler görüşlerinde büyük günah işleyenleri mümin olarak niteleyen ayetleri ve Hz. Peygamber’in (s.a) bu ayetlerle alakalı amelî sünnetini ve açıklamalarını göz ardı etmektedirler.

II. HÂRİCÎLER’İN NASSLARI ALAKALI OLMADIKLARI KONULARDA DELİL OLARAK KULLANMALARI

Kur’an-ı Kerim’in nassı, tefsiri ve ayetlerin ilgili olduğu konular açıktır. Buna rağmen Hâricî tefsirciler ayetleri, kendi konusuyla uyumlu olamayan başka meselelerde delil olarak sunmaktadırlar. Ayrıca bu ayetleri kendi görüşlerini ve yorumlarını destekleyen birer argüman olarak zikretmektedirler.

Hâricîler’in Kur’an ayetlerini açık olarak tahrif etmeleri konusunda İbâdiyye kolundan İbrahim isminde bir adam hakkında şöyle bir rivayet nakledilmektedir: “O kendi mezhebinden bir grubu misafir olarak ağırlamıştır. O misafirlerini ağırlarken kendi mezhebine mensup bir cariyesine “bana bir şeyler getir” demiştir. Cariye’de

²¹⁹ HAVÂLÎ, Sakr b. Abdurrahman, *Şerhu’l-‘Akîdeti’t-Tahâviyye*, Nüşatü’l-Elektroniyye, <http://shamela.ws/browse.php/book-2827#page-1892>

ağırdan alınca adam seni bedevilere satacağım diye yemin etmiş, bunun üzerine misafirlerin arasında bulunan Meymûn isminde bir adam ona: “Sen mümin bir cariyeni kafir bir topluluğa mı satıyorsun” demiştir. Bunun üzerine o da: (وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ) (وَحَرَّمَ الرِّبَا) “Allah (c.c) alışverişi helal, faizi ise haram kıldı” (el-Bakara, 2/275), ayetini okumuştur. Aralarındaki konuşma uzayıp gitmiştir. Sonunda her ikisi de birbirlerinin suçsuz olduğunu kabul etmiştir. Onlardan bir grup ise ikisinin de kafir olduğunu düşünmüş ve bu konuyu sormak için alimlerine bir mektup yazmışlardır. Gelen cevapta; bu satışın caiz olduğu, Meymûn’un tövbe etmesi gerektiği ve herkesin İbrahim’e destek vermesi gerektiği yazılmıştır. Bu meseleden dolayı onlar üç ayrı kola ayrılmışlardır. Bunlar İbrahimiyye, Meymûniyye ve Vâkifiyye’dir.²²⁰

Daha sonra Beyhusiyye denilen başka bir kol daha ortaya çıkmıştır.²²¹ Bunlar da Meymûn’un “sen bu cariyeyi kafirlere satıyorsun sözü ile kafir olduğunu söylerler. Çünkü onların bulunduğu yer küfürden korunmuş haram bir beldedir. Ayrıca onlar, Vakifiyye’nin de Meymûn’un kafirliği konusunda şüpheye düştüğünden dolayı kafir olduğunu ifade ederler. Onlara göre İbrahim ise diğerlerinin suçsuz olduklarını kabul etmesinden dolayı kafir olmuştur.”²²²

Yukarıda geçen ayet genel olarak alışverişin helal, faizin ise haram olduğundan bahsetmektedir. Ayetin delil getirildiği mesele ise tafsilatlarıyla beraber mümin cariyelerin kafir ve müşriklere satılması ile alakalıdır. Temelde ayet ile delil getirilen konu arasında bir bağlantı bulunmamaktadır.

Hâricîler ayetleri iniş sebebinin dışında başka meselelerde kullanmaktadırlar. Mesela Hâricîler müminlerin annesi Hz. Aişe’ye karşı çıktıklarında sen niçin evinden çıktın? Allah (c.c) ayette (وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ) “Evleriniz de oturun” (Ahzab 33/33), demiyor mu demektedirler. Sanki Hâricîler ayetin manasını bilmiyormuş gibi davranmışlardır. Ayetin manası; “evlerinizde kalın bir ihtiyaç haricinde dışarıya çıkmayın” dır. Hz. Zübeyr’in (r.a) Cemel günü Hz. Aişe’ye (r.a) söylediği şu söz büyük Hz. Aişe’nin büyük bir ihtiyaçtan dolayı çıktığını göstermektedir: “Umulur ki Allah (c.c) senin sayende insanların arasını düzeltir.”²²³ Sonrasında da Hz. Zübeyr onu bu konuda desteklemektedir. Çünkü Hz. Aişe’nin evinden çıktığı bu zaman fitnelerin her tarafı

²²⁰ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, II, s. 312.

²²¹ Ebu Beyhes Hüsaym b. Âmir’e tabi olanlardır.

²²² İSFERÂYİNÎ, Ebu Muzaffer, *et-Tefsîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Firaki'n-Nâciyye 'ani'l-Firaki'l-Hâlikîn*, s. 59.

²²³ Hadisçilerden İbn Hibbân, Hâkim, Zehebî, İbn Kesîr ve İbn Hacer bu sözün sahih olduğunu belirtmektedirler.

sardığı ve ümmetin gücünü param parça ettiği birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulan bir zamandı. Bu ayetteki evlerde kalmanın gerekliliği bu emirden sonra gelen yasaklama ile irtibatlıdır. Ayetin devamında (وَلَا تَبْرَحْنَ نِجَاجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى) “Cahiliyye’de olduğu gibi açılıp saçılmayın” (Ahzab, 33/33), ifadesi geçmektedir. Katade bunun ile alakalı olarak şöyle demektedir: “Cahiliye kadınları cilveli ve dikkat çekerek yürümekteydiler. Allah (c.c) ayette bunu yasaklamıştır.”²²⁴

III. NASSIN ZAHİRİ ANLAMıyla MANAYA UZAK YORUMU ARASINDA YAPTIKLARI TERCİH

A. Kur’an Metninin Zahiri Anlamı Karşısındaki Tutumları

Hâricîler, mezheplerinin görüşlerine uygun olması için yorumladıkları nassları dışarıda tutarsak genellikle nassın zahirini esas alırlar. Yani tevil etmeksizin metnin zahiriyle amel etmektedirler.²²⁵

Onların, nassların zahirini esas aldıklarını gösteren delillerden birisi; (وَالَّذِي هُوَ خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ ۚ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ) “O, sizi yaratandır. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mümindir. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir.” (Teğabun, 64/2) ayetinin tefsirinde söyledikleridir. Hâricîlere mensup tefsirciler ayeti şöyle yorumlamaktadır: “Mümin olmayan kişi kafirdir. Fasık da mümin değildir. O zaman fasığın (günahkarın) kafir olması gerekir. Çünkü Allah küfür ile iman arasına üçüncü bir konum koymamıştır.”²²⁶ Bu görüş, fasığı iman ile küfür arasına koyan Mutezile’nin görüşüne ve fasığı iman dairesi içine koyan Ehl-i sünnet’in görüşüne aykırıdır.²²⁷ Büyük günah işleyenler ve isyankâr müminlerle ilgili olan ayet ve hadislerin siyakını bilen kişi, Hâricîler’in bu ayet tefsirinin uygun olmadığını anlar. Çünkü onların ayet yorumuyla ayetin gerçek maksudu arasında büyük bir tenakuz vardır. Zira, Hâricîler Kur’an’ın hedeflerini sırlarını araştırma ve kapalı yerlerini doğru bir şekilde açıklama külfetine girmeyip, bunun aksine metnin zahiri anlamıyla yetinmişlerdir. Onlar ayetlere yüzeysel olarak bakmaktadırlar. Bazen delil için kullandıkları ayet, kastettikleri manaya uygun düşmemekte, istidlalde bulundukları konuyla alakası olmamaktadır.²²⁸

²²⁴ İBN KESİR, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, s. 1496.

²²⁵ el-İBÂDÎ, Sâlim b. Hammad b. Süleyman b. el-Hârisî, *el-Ukudu’l-Fazziyye fî Usuli’l-İbâdiyye, Vizâratu’t-Turâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe*, Umman, 1983, s. 75.

²²⁶ VEHFU’L-KAHTÂNÎ, Said Ali, *Kadıyyetu’t-Tekfir Beyne Ehli’s-Sünne ve Fırakı’d-Dâlâl*, s. 79-80.

²²⁷ ŞEHRİSTÂNÎ, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, s. 48.

²²⁸ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*, II, s. 288-303.

Hâricîler metnin zahiri anlamı konusunda aşırılığa kaçmış, ayetlerin maksatlarını ve bağlamını dikkate almamışlardır. Onlardan bir grup; harama azıcık bakan veya küçük bir yalan söyleyen ve bu konuda ısrar eden kişinin müşrik olduğunu, ısrarcı olmaksızın zina eden, hırsızlık yapan ve içki içen kişinin Müslüman olduğunu iddia etmektedir.²²⁹

Hâricîler'in bu konuda istidlalde bulundukları ayetlerden birisi de (وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ) “Yolculuğuna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim küfrederse, şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir.” ayetidir. Onlar bu ayete dayanarak hacı terk edenin kafir olduğunu söylemektedirler.²³⁰

Bu ayetle yapılan istidlal de öncekilerde olduğu gibi ayetin maksuduna uygun değildir. Çünkü bu ayet, hac vazifesini yerine getirme konusunda tembellik gösterenleri uyarma ve tehdit etme maksadı ile gelmiştir. Ayette küfür ile vasıflandırılanlar, hac yapma konusunda gevşeklik gösterip tembellik yapanlar değil, hac farızasını inkâr edenlerdir.²³¹

Genel olarak Hâricîler, Kur’an ayetlerinin büyük çoğunluğunda nassların manalarına, maksatlarına, ruhuna, hedeflerine, Allah’ın onlardaki maksadına, kendisiyle irtibatlı diğer ayetlere bakmaksızın zahiri anlamlarıyla yetinmektedirler. Bu durum, İbâdiyye mensup Ettafeyyîş’in *Hiymânu’z-zâd* adlı tefsirinde ve diğer hâricî rivayetlerden oluşan teliflerde açıkça görülmektedir. Bundan dolayı onların meseleleri delillendirmede kullandıkları “Ayetler onların açıkladığı şeye uygun ve istidlalde bulunduğu konuyla irtibatlı olmayabilir. Çünkü onlar ayetleri zahiri olarak anlamakta ve kastedilmeyen bir anlamı esas almaktadırlar.”²³² Bu durum, İbnu’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201) Hâricîler’in ayet tev’illerini saçmalık olarak nitelendirmesine neden olmaktadır.²³³

Hâricîler’in nassların anlaşılmasında belagat vecihlerini gözetmedikleri de görülmektedir. Buna dair pek çok örnek vardır. Onların kollarından bazıları kafir olduklarına karar verilen kişilerin çocuklarını da kafir kabul etmektedirler. Hatta anne karnındaki cenine kadar bu tekfiri sürdürmektedirler. Onlara göre çocuklar ve

²²⁹ el-EŞÂRÎ, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, s. 91; BAĞDÂDÎ, *el-Farku Beyne’l-Fırak*, s. 83; ŞEHRÎSTÂNÎ, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, s. 124.

²³⁰ ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*, II, s. 305.

²³¹ İBN KESİR, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, s. 384; İCÎ, *el-Mevâkıf*, s. 390.

²³² ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn*, II, s. 311.

²³³ İBNU’L-CEVZÎ, Cemaluddin Ebu’l-Ferec Abdurrahman, *Telbis İblîs*, Dâru’l-Kalem, Beyrut, s. 597.

ceninler ebeveynlerinin bir parçası olması dolayısıyla onların azabına ortak olan kafirlerdir.²³⁴ Bu düşünceye bazı Hâricî fırkaları katılmamaktadır.

Necdet b. Amir, muhaliflerin çocuklarının öldürülmesinin caiz olduğunu söyleyen Nâfi b. Ezrak'ın görüşüne karşı çıkmaktadır. Necdet, Nâfi'ye üzerinde şöyle yazan bir mektup göndermiştir: “Çocukların öldürülmesini helal görüyorsun. Fakat Allah Resulü onların öldürülmesini yasaklamıştır. Allah (c.c) da “Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Sonra dönüşünüz ancak Rabbinizedir. O size, anlaşmazlığa düştüğünüz şeyleri açıklayacaktır.” (En'am, 6/164) buyurmaktadır.”²³⁵

Nâfi ise ona şu yazı ile reddiye yazmıştır: “Sen çocukların öldürülmesiyle ilgili düşüncelerimden ötürü beni ayıpladın. Ben sana onu açıklayacağım. Hz. Nuh (a.s) benden ve senden daha alimdir. O, Kur'an'da şöyle söylemektedir. “Nûh, şöyle dedi: “Ey Rabbim! Kâfirlerden hiç kimseyi yeryüzünde bırakma! Çünkü sen onları bırakırsan, kullarını saptırırlar; sadece ahlâksız ve kâfir kimseler yetiştirirler.” (Nuh, 71/26-27) Nuh burada çocukları küfür ile nitelendirmektedir. Bu Hz. Nuh'un kavminde olur da nasıl bizim kavmimizde olmaz?.. Onlar Arap müşrikleri gibidir. Onlardan cizye kabul edilmez. Bizim ile onlar arasında ancak kılıç ya da onların Müslüman olmaları vardır.²³⁶ İbâdîler'in çoğu Allah'ın kıyamet günü müşrik çocuklarına azap edeceği konusunda bir şey söylememektedirler. Bununla beraber onların bir kısmı müşrik çocuklarına azap edilmesini uygun görür. Diğer bir kısım da Allah'ın bir lütuf olarak onları cennete alacağını söylemektedir.”²³⁷

Hz. Nuh'un çocukları küfürle nitelendirmesinin hakikati Nâfi'nin dediği gibi değildir. Hz. Nuh kafirlerin çocuklarını ve zürriyetlerini gelecekteki akıbetlerini dikkate alarak kafir olarak nitelendirmiştir. Burada mecâz-ı mürsel sanatı kullanılmıştır. Hz. Nuh yeni doğmuş çocuğu fâcir ve kâfir olarak nitelendirmiş olsa da onunla fâcir ve kâfir bir adamı kastetmektedir.²³⁸ Hz. Nuh (a.s), kavmi arasında dokuz yüz elli sene kaldıktan sonra dedeler ile torunlar arasında küfrün nasıl devam ettiğini görmesi sebebi ile bu tahmini kullanmaktadır.

²³⁴ EŞÂRÎ, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, s. 100-116.

²³⁵ İBN EBÎ'L-HADÎD, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk. Muhammed İbrahim, Dâru Kîtabî'l-Arabî, Bağdat, 2007, II, s. 311-312.

²³⁶ İBN EBÎ'L-HADÎD, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, II, s. 311-312

²³⁷ EŞÂRÎ, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, s. 111.

²³⁸ HÂŞİMÎ, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî*, s. 254.

Dolayısıyla Hâricîler'in ayet-i kerimeyle yaptıkları istidlal batıldır. Hz. Nuh'un sözü hüküm verme anlamında değil, dua ve acz bağlamında gelmiştir. Diğer taraftan Hz. Nuh'un onları genel olarak küfürle nitelendirmesi, kafirlerin zürriyetlerinden mümin kişilerin gelmesine aklen aykırı değildir. Başka açıdan bu durum Hâricîler'in ve başkalarının sahip olmadığı Kehf suresinde geçen Hz. Musa ile Hızır kıssasındaki gibi ilâhî bir vahiyle mümkün olabilir.

Hâricîler'in yukarıdaki batıl istidlallerine göz attığımızda meselenin karışık olduğu ortadadır. Onların tevillerinin kesin hüküm seviyesine çıkmasına engel olan şüpheler bulunmaktadır. Durum böyle iken nasıl bu şüphelere ve istidlallere bel bağlanabilir! Hatta bunun ötesinde bu düşünceler nasıl olur da mezhebin sabit akidesi haline getirilebilir!

B. Nassları Zahirî Anlamından Uzak Yorumlamaları (Tevil)

Uzak yorum; Hâricîler'in tevilleri için kullanılan isimlendirmelerdendir. Onlar kendileri ile alakalı olarak söylenen; “nasların zahirini esas aldıkları” şeklindeki söylentilere muhalefet ederek bazen ayetleri tevilde aşırı uzak yorumlara dayanmaktadırlar. Onların müteşabih ayetler hakkındaki tutumları tevilcidir. İbâdî müfessir Ettafeyyîş her ne kadar müteşabih ayetlerin gerçek manasını Allah'ın bileceğini söylese de bu ayetleri tevil etmektedir. Ayrıca bu ayetlerin zahirî manasını kabul edenleri de ayıplamaktadır.

Mesela “Onlar (böyle davranmakla), bulutun gölgesi içinde Allah'ın ve meleklerin kendilerine gelmesini ve işin bitirilmesini mi bekliyorlar? Hâlbuki bütün işler Allah'a döndürülür” (el-Bakara, 2/210) ayetinin tefsirinde Ettafeyyîş “Allah'ın gelmesi” ifadesinde muzafın düşürüldüğünü dolayısıyla anlamının “Allah'ın emrinin gelmesi” şeklinde anlaşılması gerektiği belirtmiştir. Bu manaya “kendilerine ancak meleklerin veya senin Rabbinin emrinin gelmesini bekliyorlar” (en-Nahl, 16/33) ayetini delil olarak getirmektedir. Devamında ise Ettafeyyîş şunları söylemektedir: “Bizim mezhebimiz ve onların mezhebi (Mutezile ve onlara tabi olanları kastediyor) ayetin zahirini, Allah'ın nitelenmesi caiz olan manada tevil etmektedirler.”²³⁹ Bu durum, teviden uzak durulması gerektiğini iddia edenler için büyük bir cürümdür.

Taabbudî hükümlerin istinbâtında tevil olmayacağını iddia edenler nasıl olurda yaratıcı, onun sıfatları, kelamı ve arşı gibi hassas inanç meseleleri ihtiva eden müteşâbih ayetleri tevil edebilirler? Burada açık bir çelişki görülmektedir.

²³⁹ ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu 'z-Zâd*, II, s. 157.

Uzak tevil örneklerinden bir diğeri ise Hâricîler'in dünya veya ahirette insanın Allah'ı görebileceğini (rü'yetullah) mümkün görmemeleri ve kabul etmemeleri konusunda ortaya çıkmaktadır. Bu düşünce aynı zamanda Mutezile'nin de görüşüdür. Eттаfeyyiş "rü'yetullah"ın caiz olmadığını mutlak anlamda hiç kimse için de vâki olmayacağını söylemiş ve bu düşüncelerini rüyet ayetinin tefsirinde açıklamıştır. Eттаfeyyiş dünyada rü'yetullah'ın caiz olduğunu, ahirette ise müminler için vâki olacağını söyleyen Ehl-i sünnet'e ise reddiye yapmıştır. O, (وَإِذْ قُلْنَا يَا مُوسَىٰ لَنْ نَرَىٰكَ حَتَّىٰ نَرَیَ اللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذْنَاكُم بِالصَّاعِقَةِ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ) "Hani siz, Ey Mûsâ! Biz Allah'ı açıktan açığa görmedikçe sana asla inanmayız, demiştiniz. Bunun üzerine siz bakıp dururken sizi yıldırım (sâika) çarpmıştı" (el-Bakara, 2/55) ayetinin geçtiği yerde şunları söylemektedir: "Allah'ın bazı ayetleri, dağa tecelli ettiğinde dağ un ufak oldu. Hz. Musa'nın ashabı, görme olayında renk, somut yapı, sınırlılık ve yer edinme gerektiğinden dolayı Allah'ı onu görme isteği ile kinayeli bir şekilde inkâr ettiler. Bütün bunlar sonradan yaratılma (hâdis) gerektirir. Bu ise Allah için imkansızdır. Bu akli bir zorunluluk olduğundan dünyada veya ahirette değişmez, imanı veya küfrü gerektirmez, peygamber olmak ya da olmamak bir şeyi değiştirmez. Bundan dolayı rü'yetullah muhaldir."²⁴⁰

Bu ayetle ilgili İsrailoğullarının Allah'ı, İbn Abbas'tan gelen rivayete göre "alenî olarak görmek", Katade ve er-Rebî' b. Enes'ten gelen rivayete göre ise "gözleriyle görmek" istedikleri rivayet edilmektedir. Yine "sâika" ile ilgili gökyüzünden gelen bir çığlık ya da ateş olduğu söylenmektedir. Bu konuda İbâdî tefsirci Eттаfeyyiş Hz. Musa'nın rabbini görmesi ile kavminin Allah'ı görmesi ve cennetliklerin Rablerini görmelerine dair ayetlerin karıştırıldığını söylemiştir. Hz. Musa'nın kavmi inatla Allah'ı kuşatıcı bir şekilde gözleriyle görmeyi talep etmişlerdir. Allah da onları, bu taleplerinden ötürü ve esasen verilmesi mümkün olmayan bir taleple küfür ve inada girmeleri sebebiyle yıldırımla çarpmıştır. Kıyamet günü Allah'ın görülmesi meselesi Ehl-i sünnet arasında ihtilaf olmayan sabit bir hakikattir. Çünkü rü'yetullahın dolunayın görüldüğü gibi olacağı konusunda sahih hadisler bulunmaktadır.²⁴¹ En yüce sıfatlar Allah'a aittir. Hz. Musa tarafından rü'yetullah talep edilmiştir, o bundan dolayı tekfir edilmemiş ve kınanmamıştır.

²⁴⁰ ETTAFEYYİŞ, *Himyânu 'z-Zâd*, II, s. 42.

²⁴¹ BUHÂRÎ, *Sahîh* Fazlu Salâti'l-Asr, h.no:529; MÜSLİM, *Sahîh*, Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât, h.no: 633; TİRMİZÎ, *Sünen*, Sıfâtü'l-Cennet, h.no: 2551.

Nitekim pek çok İslam alimi Hz. Muhammed'in (s.a) Miraç gecesi rabbini gördüğünü söylemiştir.

Hâricîler'in, müteşâbih ayetleri tevil çerçevesinde nassları tevil etmek suretiyle rü'yetullahı inkâr ettikleri görülmektedir. Hatta İbadî alimi Ettafeyyîş müteşâbih ayetlerin bilgisini ve keyfiyetini Allah'a havale etse bile ayetin zahiriyle amel eden kişileri ayıplamaktadır.

Ayrıca "Eğer hükmedecek olursan, aralarında adaletle hükmet. Çünkü Allah, âdil davrananları sever." (el-Mâide, 5/42) ayetinin tefsirinde Ettafeyyîş'in şu hadisi zikrettiği görülmektedir: "Allah katında adaletli davrananlar Rahman'ın sağ elindeki nurdan minberler üzerinde bulunurlar. Onun iki eli de sağdır"²⁴² Sonrasında ise şöyle demektedir: "Rahmanın sağ" ifadesi ile yüksek bir makam kastedilmektedir. Araplar güzel bir durumda (اليمين) sağ ifadesini kullanırlar. Hz. Peygamber'in (s.a) şu sözü de buna işaret etmektedir: "onun iki eli de sağdır". Bu gibi meselelerde tevil doğrudur. Selef ulemasından Eşariler ise bu gibi meseleler hakkında şöyle demektedir: "Biz ona iman ederiz ve Allah'ı mahlukatın özelliklerinden tenzih ederiz. Bunun manasını da Allah'a havale ederiz. Bizim ise bu konuda söylediğimiz şey, ise yukarıda zikredilen mananın uygun olduğudur..."²⁴³

Başka bir yerde ise Hâricî tefsircilerin "Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş'a kurulan (istivâ)... Allah'tır..." (el-Araf, 7/54) ayetini tefsir ederken istivâ kelimesini hakimiyet, güç ve kuvvete sahip olmak, dilediği gibi tasarruf edebilmek; "arş"a da büyük bir cisim olarak anlam vermiş olduğu görülmektedir.²⁴⁴ Bu görüş, aynı zamanda Mutezile, Cuveynî²⁴⁵ ve diğer önemli kelimcilerin görüşüdür. İstilâ kelimesiyle beraber zikredildiğinde "Arş" kelimesi onlara göre Allah'ın azametini ifade etmektedir.²⁴⁶

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki tevil, Hâricîler'e göre mezheplerinin esasından olmayıp arizî olarak başvurdukları bir olgudur ve aslî bir unsur değildir. Bu düşünce Hâricîler'in ilk dönem alimleri arasında olmasa bile, son dönem alimleri arasında yaygın bir düşüncedir. Onların bu konudaki düşüncelerinin temelleri ilk Hâricîler'e de dayanıyor olabilir. Çünkü "Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne

²⁴² MÜSLİM, Sahih, "Bâbu'l-İmâre" 1827; NESÂÎ, *Sünen*, "Âdâbu'l-Kudât", 5379.

²⁴³ ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu'z-Zâd*, V, s. 339.

²⁴⁴ ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu'z-Zâd*, VI, s. 361.

²⁴⁵ Cuveynî, Ebu'l-Meâlî, İmâmu'l-Harameyn lakabı ile anılmaktadır. Şafii fakihi olup, Eşari alim ve kelimcilerin en önemlilerindendir.

²⁴⁶ ETТАFEYYÎŞ, *Himyânu'z-Zâd*, VI, s. 361.

çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşabih ayetlerin ardına düşerler.” (Al-i İmran, 3/7) ayetinde geçen zümrelerle ilgili Katade’nin “Burada kastedilenler Harurîler ve Sebeîler değilse ben onların kim olduklarını bilmiyorum.” sözü ile uyumlu olarak çok eskilere dayanıyor olabilir.²⁴⁷

Bu meseleyi çözmek, eski kitapların kaybolması, Hâricîler’in ve muhaliflerinin kitaplarında kendilerinden rivayet edilen söz, inanç ve düşünceleriyle ilgili bize ulaşan rivayetlerin sınırlı olması sebebiyle şu anlık mümkün görülmemektedir.

²⁴⁷ TABERÎ, *Câmiu’l-Beyân*, V, s. 2•v.

SONUÇ

Bu araştırmada kendi kaynaklarından istifade edilerek Hâricîler'in Kur'an tefsirindeki metotları ele alınmıştır. Ulaşılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

Hariciler Kur'an yorumunda aşırılığa kaçmışlardır. Onları aşırılığa sevk eden şey, mezheplerinde gösterdikleri taassup ile görüşlerini destekleyecek şekilde ayetlerde kastedilen manayı tevil ederek değiştirmek veya onlara karşı delil olarak ileri sürülecek bir argümana engel olmak zorunda kalmalarıdır. Bu sebeple onlar birçok ayetin tek bir siyak içerisinde diğerinin manasından bağımsız olarak indiği izlenimi vermektedirler. Bununla beraber Kur'an ayetlerini mana olarak birbirinden ayırmayı ya da bir nassı içerisinde bulunduğu ayetin veya surenin içerdiği manadan ayrı olarak ele almayı amaçlamaktadırlar. Ya da birbiriyle ilişkilendirilmeyecek ayetleri kendi amaçlarına ulaşmak için birbiriyle irtibatlandırmaktadırlar.

Hâricîler'in tefsir yorumlarına bakıldığında, bağlı oldukları mezhebin etkisi altına kaldıkları, bunun sonucu olarak da Kur'an'a mezheplerinin bakış açısı ile yaklaştıkları, Kur'an'dan kendi ilkelerini destekleyecek kadarını alıp gerisini terk ettikleri görülmüştür. Böylece yorumlamalarının pek çoğu, doğru yöntemlerden uzak ve usulüne uygun olmayan bir rey tefsir özelliği taşımaktadır.

Hâricîler'in, görüşlerine delil olarak gösterdikleri pek çok ayete bakıldığında ayetin bağlamı ile delil gösterdikleri konun birbirinden tamamen farklı olduğu tespit edilmiştir. Onları ayetlerde kastedilen manadan uzak yorumlamalara daha fazla alan açmak için yorumlamalarının çoğunda bağlamı dikkate almamışlardır. Kendi görüşlerini teyit edip destekleyen argümanları ise sonuna kadar kullanmışlardır.

Ayrıca Hâricîler çoğunluk itibari ile büyük günah işleyen kafir olduğu ve ebedi olarak cehennemde kalacağı konusunda görüş birliği olmuşlardır.

Onların bir diğer belirgin özellikleri ise Kur'an metninin zahirine sıkı sıkıya bağlı kalmış olmalarıdır. Bununla beraber onlar, bazen Kur'an metnini mezheplerinin görüşlerine uygun olarak yorumlamak için zahiri manasına çok uzak düşecek bir takım yorumlar yapmışlardır.

Hâricîler'in Kur'an ayetlerini yorumlama konusunda en büyük hedefleri Allah'ın (c.c) kelamında kastedilen şeyleri anlamak yerine, kendi mezheplerinin doğruluğunu mümkün olduğu kadar Kur'an'dan delillendirmek olmuştur. Bu gayeleri, Kur'an'ı sünnetle, sahabe görüşleriyle veya kıraatlerle tefsir etme

konusunda bazen uyguladıkları bazen de uygulamadıkları delillendirmelerde daha net görülmektedir.

Hâricîler'in yaşantılarındaki radikallik ve aşırılık Kur'an yorumlarına da yansımaktadır. Onlar, kendi görüşlerine aykırılık teşkil etmemesi için nassları genel tefsir kurallarını çiğneyerek tevil etmişlerdir. Hatta bazen kendi görüşlerini delillendirmede kullandıkları yöntemlere bile aykırı davranmışlardır.

Hariciler hususi manası olan nassları, genelleştirerek kendilerini destekleyecek bir içeriğe sahip hale getirmişleridir. Ya da umumi manası olan bir nassı herhangi bir sınırleyıcı delil olmaksızın görüşlerini destekleyecek şekilde sınırlandırmışlardır. Manası açık olan (müfesser) bir lafzı bile tevil edebilir, nassın zahirini delilsiz ve sebepsiz yere sadece mezheplerini teyit amacı ile değiştirebilmişlerdir. Bu ise onları Kur'an ayetlerini anlamaktan uzaklaştırmıştır.

Hâricîler'in sünnet karşısındaki tavırlarına bakıldığında ise kendi görüşlerini desteklemek için hadisleri alma veya reddetme boyutunun da ötesinde bazen uydurma hadisleri dahi kullanabilmişlerdir.

Ayrıca Haricilerin Kur'anı yorumlama metotları birçok yerde Ehl-i sünnet alimlerinin ve müfessirlerinin yorumlama metotlarından farklılık arz etmektedir. Bu durum mezhep görüşlerine uygun olmayan ayetlerde daha bariz bir şekilde görülmektedir.

Bu çalışmanın bir neticesi olarak şu tavsiyelerde bulunabiliriz:

1. Bu konuda daha derin araştırmalar yapmak için tümevarım metodunu tam anlamıyla kullanmaya imkân tanıyacak kaynaklara ulaşmaya çalışmak gerekir. Bu ancak İbâdî mezhebine mensup olan Hâricîler'in günümüzde Kur'an tefsiri ile alakalı kaleme aldıkları az sayıdaki kitaplara ve ilk Hâricîler'den aktarılan rivayetlere daha fazla ulaşmakla mümkündür. Böyle bir çalışma yapmanın önündeki en büyük engel onların ilk kaynaklarının ve mezhep usullerinin yok olmasıdır.

2. Bu konuda yapılacak araştırmalarda doğru ilmi araştırma yollarına başvurmaya çalışılmalıdır. Ayrıca tümevarım ile eleştirel metodun her ikisini de kullanılması çok faydalı olur. Bununla beraber Hâricîler'in tefsir faaliyetlerinin ve metotlarının delillendirme açısından uygun olup olmadığı konusunda karşılaştırmalı bir tenkit yapılabilir.

3. Bu araştırma Hâricîler'in Kur'an yorumları konusunda meseleyi derinlemesine incelemesinden dolayı, bu alanda yapılan ilk çalışmadır. Bu

araştırmanın ileride yapılacak araştırmalara kapı araladığını düşünmekteyiz. Konu daha geniş ele alındığında çok daha geniş sonuçlar çıkartılabilir ve farklı tasnifler yapılabilir.

KAYNAKÇA

AKOĞLU, Muharrem, “Hariciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: IX, s. 503-522.

AKYOL, Taha, *Hariciler ve Hizbullah İslam Topluluklarında Terörün Kökenleri*, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.

ÂLÛSÎ, el-İmam Şihabuddin Ebu’s-Sena Mahmud b. Abdullah el-Huseyni el-Bağdadi, *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Sebu’l-Mesânî (Tefsîru’l-Âlûsî)*, thk. Mâhir Hubuş ve Heytem el-Hayali, Beyrut, Müessesetü’r-Risale 1. Baskı, 2010.

ATEŞ, Orhan, “İbaziyye Harici Bir Fırka Mıdır?”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmalar Dergisi*, cilt: IV, s. 1-23.

_____, Orhan, *İlk Harici Fikirlerin Teşekkülü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

BAĞDÂDÎ, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne’l-Firâk ve Beyânî’l-Firkati’n-Nâciyye minhum*, thk. Muhammed Osman el-Haş, Kahire, İbn Sina, 2008.

_____, el-İmam Abdülmü’min b. Abdülhak el-Hanbeli, *Teysîru’l-Vusul ilâ Kavâidi’l-Usul*, şerh. Abdullah b. Salih el-Fevzan, Riyad, Daru’l-Fadîle, 1.Baskı, 2001.

BARDAKOĞLU, Ali, “Âmm”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1989, II, s. 552

BEGAVÎ, Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mesud, *Meâlimu’t-Tenzîl (Tefsîru’l-Begavî)*, thk. Muhammed en-Nemr, Osman Damîriyye, Süleyman el-Harş, Riyad, Daru Tayyibe, 1989.

BEYDÂVÎ, Nasıruddin Ebu’l-hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazi eş-Şafii, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Tev’îl (Tefsîru’l-Beydâvî)*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Marâşî, Beyrut, Daru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi.

BUHÂRÎ, el-İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîh (el-Câmî el-Müsnedü’s-Sahîh el-Muhtasar min Umûri Rasûlullahi ve Sünenihi ve Eyyâmihî)*, Beyrut, Daru İbni Kesîr, 1. Baskı, 2001.

BULUT, Halil İbrahim, “Dini Şiddetin Fikri Arkaplanı Olarak Haricilik ve Günümüzdeki Yansımaları”, *İslam Araştırmaları Usul*, İsam, İstanbul, 2009, s. 41-54.

CESSAS, Hüccetü’l-İslâm Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî, Beyrut, Daru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabi, 1992.

DALKILIÇ, Mehmet, “Sufriyye”, *DİA*, XXXVII, s. 472-473.

_____, *Haricilerin İtidal Arayışı ve Sufriyye*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, 2005, sayı: 12, s. 20-49.

DERVİŞ, Abdulhamid, *el-İmametü ve’t-Takıyye inde Müfekkiri’l-İbâdiyye*, Kahire, Alemu’l-Kütüb, 1. Baskı, 2007.

EBU’L-AZM, Dr. Abdulganî, *el-Mu’cemu’l-Ganî*, yy., Mevki’u Me’âcimus’s-Sahr, 2011.

EL-AKL, Nâsır b. Abdülkerim, Gulüvvu’l-Esbâb ve’l-İlâc, <http://www.dafatiri.com/vb/showthread.php?t=439964> (24.10.2018)

https://d1.islamhouse.com/data/ar/ih_books/single/ar_alghlw.pdf (24.10.2018)

EŞ’ARÎ, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak (ö.324) *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve’l-İhtilâfi’l-Musallîn*, thk. Helmut Rihter, Beyrut, Matbatü’l-Mütevassit, Berlin, Daru Klavs Şifaretz Ferlağ, 4. Baskı, 2005.

ETTAFEYYÎŞ, Muhammed b. Yusuf b. İsa b. Salih el-İbâdî el-Cezâirî, *Himyanu’z-Zâd ilâ Dâri’l-Meâd*, Kahire, Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2006.

FERÂHÎDÎ, Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, thk. Dr. Abdulhamid Hindavî, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Baskı, 2003.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1975, cilt: XX, s. 219-247.

_____, Ethem Ruhi, “İbadiyye”, *DİA*, XIV, s. 256-261.

_____, Ethem Ruhi, *Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, XXII, s. 245-275.

HÂKİM, el-Hâfız Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Baskı, 2002.

HÂRİSÎ, Salim b. Muhammed b. Süleyman el-İbâdî, *el-Ukûdu’l-Fıddiyye fî Usûli’l-İbâdiyye*, Saltanat-u Umman, Vizâretü’t-Türâsi’l-Kavmi ve’s-Sekâfe, 1983.

HÂŞİMÎ, Ahmed, *Cevahiri’l-Balağa fî’l-Meani ve’l-Beyan ve’l-Bedi*, thk. Yusuf Es-Sumeyli, Beyrut, Mektebetü’l-Mısriyye 1. Baskı

HAVÂLÎ, Sefer b. Abdurrahman, *Şerh-u Akîdetü't-Tahaviyye*, Elektronik Nüsha, İnternet Şamile Kütüphanesi Sitesi. <http://shamela.ws/browse.php/book-2827#page-1892> (24.10.2018)

HEREVÎ, Muhammed b. Ahmed el-Ezheri (ö.370) *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Raşid Abdurrahman el-Ubeydi, el-Heyetü'l-Mısriyye el-Âmmetü li'l-Kitab, 1967.

İBN ABDİLVAHHAB, Süleyman b. Abdullah b. Muhammed, *Teysîru'l-Azîzi'l-Hâmîd fî Şerh-i Kitâbi't-Tevhîd*, thk. Usame el-Uteybî, Riyad, Dâru's-Samîi, 1. Baskı, 2007.

İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, Dâru't-Tunusiyye, 1984.

İBN ATIYYE, Ebu Muhammed Abdulhak el-Endülüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Azîz*, Riyad, Dâru İbn Hazm, ty.

İBN CEVZÎ, el-Hâfız Cemaluddin, Ebi'l-Ferec Abdurrahman, *Telbîsu İblis*, Beyrut, Daru'l-Kalem, ty.

İBN CÜZEY, Ebu'l-Kasım, Muhammed b. Ahmed el-Kelbî, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl (Tefsîru İbn Cüzey el-Kelbî)*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1.Baskı, 1995.

İBN EBİ'L-HADÎD, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk. Muhammed İbrahim, Bağdat, Dâru Kitâbi'l-Arabi, 1. Baskı, 2007.

İBN ESÎR, el-Mübarek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî Mecdü'd-Din Ebu's-Seâdât, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Tahir ez-Zâvî, Mahmud et-Tenâhî, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1. Baskı, 1979.

İBN FÂRÎS, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyyâ, *Mû'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, thk. Muhammed Avaz Mur'ib, Fatıma Muhammed Aslan, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Baskı, 2001.

İBN HACER, el-Hâfız Şihâbuddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. el-Kenânî, el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbi'd-Din el-Hatîb, Mısır, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1. Baskı, 1986.

İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm el-Endülüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî, *el-Fısal fî'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, Beyrut, Dâru'l-Cîl, 2. Baskı, 1996.

_____, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmet Şakir, Beyrut, Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 2. Baskı, 1983.

İBN HİBBÂN, Ebu Hâtım el-Bestî, *Sahîhi İbn Hibbân*.

İBN KESİR, İsmail b. Ömer b. Kesir el-Kureysî, ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dâru Alemlî'l-Kütüb, 2003.

İBN KESİR, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, 2000.

İBN KUDÂME, Muveffeku'd-Din, Abdullah b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatü'n-Nâzır ve Cennetü'l-Menâzır fî Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi Ahmed b. Hanbel*, thk. Dr. Şaban Muhammed İsmail, Beyrut, Müessesetü'r-Reyyân, 1. Baskı, 1998.

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mukrim b. Manzûr Cemalüddin, Ebu'l-Fadl, el-İfrîkî, el-Mısrî, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1. Baskı, Daru Sâdır, Hicri 1300.

İBN TEYMİYYE, Ahmed b. Teymiyye, *İktizâü's-Sırâtü'l-Müstakîm li Muhâlefeti Ashâbi'l-Cahîm*, thk. Nâsır b. Abdülkerim el-Akl, Riyad, Dâru İşbiliyye, 2. Baskı, 1998.

_____, *el-Akîdetü't-Tedmuriyye*, thk. Muhammed b. Avce es-Suûdiyye, Mektebetü Sünneti'l-Muhammediyye, ty.

_____, *Mecmûu'l-Fetâvâ*, haz. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Suudi Arabistan, el-Evkafu's-Suûdiyye, 2004.

İBRAHİM Mustafa, Ahmet Zeyyat, Hamit Abdulkadir, Muhammed Neccar *el-Mu'cemu'l-Vasît*, thk. Mecme'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 2016.

İCÎ, Adudu'd-din el-Kâdî Abdurrahman b. Ahmed b. Abdu'l-Gaffar, (ö.756) *el-Mevâkıf fî İlmi'l-Kelâm*, Beyrut, Alemlî'l-Kütüb, ty.

İSFEHÂNÎ, Râğıb, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, Beyrut, ty.

İSFERÂÛÎ, el-İmam Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyizü'l-Fırakati'n-Nâciyye ani'l-Fırakâ'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hut, Beyrut, Alemlî'l-Kütüb, 1. Baskı, 1981.

KAHTÂNÎ, Said b. Ali b. Vehf, *Kadiyyetü't-Tekfîr beyne Ehl-i's-Sünneti ve Fırakâ'd-Dall*, thk. Salih b. Abdullah el-Fevzan, Riyad, Vizâretü'l-İ'lâm, es-Suudiyye, 1989.

KOCA, Ferhat, "Hâs", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, XVI, s. 265.

KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân* (*Tefsîru'l-Kurtubî*) thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, 1.Baskı, 2006.

MAMER, Ali Yahya, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye inde Küttâbi'l-Makâlât fî'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Mektebetü'd-Dâmirî, ty.

MÂTURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, İstanbul 2005.

MAURÎCE, Angers *Menheciyyetü'l-Bahsi'l-İlmî fî Ulûmî'l-İnsâniyye Tedrîbâtün Ameliyyetün*, çev. Boured Sahrâvî, Kemal Bouchref, Said Sa'yûn, thk. Mustafa Âsî, Cezayir, Dâru'l-Kasaba, 2004.

MÜSLİM, el-İmam Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, *Sahîhu'l-Müslim*, Beyrut, Daru'l-İhyâi'l-Kütübî'l-arabiyye, 1. Baskı, 1991.

NÂSİR b. Said b. Seyfû's-Seyf, *el-Muhtasaru'l-Vecîz fî Beyâni Ehemmi'l-Mezâhib ve'l-Fırak ve'l-Cemaât ve'l-Ahzâb*, yy, Dâru'l-Emel, 2018.

NESÂÎ, el-Hafız, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, *el-Müctebâ mine's-Sünen (Sünen-i Nesâî)* es-Suudiyye, Ürdün Beytü'l-Efkâr, ty.

NESÂÎ, *Hasâisu Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, thk. Abdurrahman Hasan Mahmud, Kahire, Mektebetü'l-Âdâb, ty.

NEŞVAN b. Said el-Humeyrî el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm ve Devâ'u Kelâmi'l-Arab mine'l-Kelûm*, thk. Hüseyin el-Ömerî, Mutahhir el-İryânî, Yusuf Abdillâh, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1. Baskı, 1999.

ÖZ, Mustafa, "Acârîde", *DİA*, I, 328-319.

_____, "Beyhesiyye", *DİA*, VI, 65.

_____, "Ezârîka", *DİA*, XII, 45-46.

_____, "Seâlîbe", *DİA*, XXXVI, s. 234-235.

_____, *Ana Hatlarıyla İslam Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012

_____, "Necedât" *DİA*, XXXII, 485-486

RÂZÎ, Fahrüddin Muhammed b. Ziyâuddin Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr- Tefsîru'l-Fahru'râzî)*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

RÂZÎ, Muhammed b. Ebi Bekir, *Muhtâru's-Sihah*, Mektebetü Lübnan, 1986.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, *Revaiu'l-Beyan Tefsîri ayati'l-ahkam minel-Ahkam*, Beyrut, Menahilü'l-irfan, 3. Baskı, 1981

SALLABÎ, Dr. Ali Muhammed, *Esma'l-Metâlib fî Sîret-i Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Şarika, Mektebetü's-Sahabe, 2004.

SÂMÎ, Atâ Hasan, *el-Havâric ve Tevilâtühümü'l-Munharife li Âyâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Yayınlanmış Araştırma) 2015, <http://alabasirah.com/node/677> (24.10.2018).

SARIKAYA, Mehmet Saffet, *İslam Düşünce Tarihiinde Mezhepler*, Isparta, 2001.

SEFÂRÎNÎ, Şemsüddin Ebu'l-Avn Muhammed b. Ahmed b. Salim El-Hanbeli, *el-Akîdetü's-Sefârîniyye (ed-Dürrretü'l-Mudîyye fî Akdi Ehli'l-Fırkati'l-Mardîyye)*, şerh. Muhammed b. Salih el-Useymin, Riyad, Medâru'l-Vatan, 1. Baskı, 2005.

SELÂME, Muhammed, *Menhecü'l-Furkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* thk. Dr. Muhammed Seyyid Ahmed el-Mesir, Kahire, Dâru'n-Nehdâ, 1. Baskı, 2002.

SUYÛTÎ, el-Hâfız Ebu'l-Fadl Celalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayip el-Arnâvut, Mustafa Şeyh Mustafa, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 2008.

ŞARKÂVÎ, Amr, "Medhal ilâ İlmi Menâhici'l-Müfessirîn", *Multeka Ehli't-Tefsîr Sitesi*, <https://vb.tafsir.net/tafsir20306/#.WzXxKlXXLIV> (24.10.2018)

ŞEFİK, Cûd, *Bahsu Ehemmi'l-Menâhici'l-Müttebe'a fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, yy. 2008.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ebi Bekir Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire, thk. Emîr Mehnâ ve Ali Fâ'ûr, Dâru'l-Marife, 2. Baskı, 1993.

ŞEVKÂNÎ, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsîr*, thk. Yusuf el-Gavş, Beyrut, Dâru'l-Marife, 4. Baskı, 2007.

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuhul ilâ Tahkîki'l-Hak min İlmi'l-Usul*, thk. Sami b. el-Arabî el-Eserî, Riyad Dâru'l-Fadîle, 1. Baskı, 2000.

TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân (Tefsîrû't-Taberî)* thk. Dr. Abdullah et-Türkî, Mısır, Dâru Hicr, ty.

TAFTÂZÂNÎ, Sadeddin Mesud b. Ömer, *el-Akâidü'n-Nesefîyye li Necmi'd-Din Ebî Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî*, Karaçi, Pakistan, Mektebetü'l-Medineti'l-İlmiyye, 2012.

TAYYAR, Dr. Müsaid b. Süleyman, *Fusulun fî Usulü't-tefsir*, Riyad, Daru'n-Neşr, ed-Düveli, 1. Baskı, 1993.

TAYYAR, *et-Tefsir bi'r-Rey Mefhumuhu Hükmühü Envaihi*, 1998.
<https://islamhouse.com/ar/books/810186/> (03.02.2015)

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Râid b. Sabri b. Ebi Alefe, Riyad, Dâru'l-Hadara, 2. Baskı, 2015.

USFURÎ, Halife b. Hayyat el-Uşfurî Ebu Amr Şebâb, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Riyad, Dâru Tayyibe, 2. Baskı, 1985.

VÂHİDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nîsâbü'rî, *Esbâbu'n-Nüzûl*, thk. Kemal Besyûnî Zağlûl, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1991.

_____, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvan Adnan Davudî, Şam, Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1995.

YAKUB, Tâhir Mahmud Muhammed, *Esbâbu'l-Hatai fî't-Tefsîr*, 1. Baskı, Dâru-İbni'l-Cevzî, ty.

YILDIRIM, Kadriye, *Harici Zihniyetin Oluşumu ve Günümüzdeki Durumu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2001.

YILDIZ, Harun, *Kendi Kaynakları Işığında Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Etüt Yayınları, Etüt Yayınları, Samsun, 2008,

ZEHEBÎ, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kuveyt, Dâru'n-Nevâdir, 2010.

_____, Muhammed Hüseyin, *el-İtticâhâtü'l-Munharife fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm Devâfiuhâ ve Def'uhâ*, Mektebetü Vehbe-Abidin, 3. Baskı 1986.

ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer el-Havârizmî, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyuni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, thk. Halil Me'mun Şeyha, Beyrut, Dâru'l-Marife, 3. Baskı, 2009.

ZERKEŞÎ, Bedruddin Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh, *el-Bahru'l-Muhîr fî Usûli'l-Fıkıh*, thk. Abdulkadir Abdullah el-Ânî, Hurgada-Mısır, Dâru's-Safve, 2. Baskı, 1992.

_____, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2006.